

SIK DOMONKOS

SZERFÜGGŐSÉG KRITIKAI HÁLÓZATELMÉLETI PERSPEKTÍVÁBÓL*

A tanulmány egy nagyobb vállalkozás részét képezi, melynek célja a kritikai elméletek újraértelmezése, a szenvedés empirikus határhelyezeteit bemutató, terápiás „megismerésérdekű” pszichológiai és pszichiátriai leírások segítségével (Sik 2015a). Jelen írás e tágabb keretek között két feladatot tűz ki maga elé. Első lépésben a szerfüggőséget valószínűsítő kapcsolódási formák elméleti elemzésére kerül sor, egyrészt Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash társadalmi integrációra vonatkozó meglátásai, másrészt a szerfüggőséget bemutató pszichológiai-pszichiátriai diagnózisok és magyarázatok alapján. Második lépésben az elméleti síkon azonosított hálózati torzulások dinamikája egy narratív életútinterjú alapján készült esettanulmány segítségével kerül bemutatásra. A kritikai elméletek megújításán túl ezen elemzések tágabb célja az is, hogy a patológikus hálózati formák szisztematikus azonosítása révén gyakorlati szempontokat kínáljanak a társadalompolitika és a szociális munka számára.

Az alábbi tanulmány egy nagyobb vállalkozás részét képezi, célja a kritikai elméletek megújítása, a szenvedés tapasztalataiból kiindulva (Sik 2015a).¹ Mint-hogy a kritikai elméletek a normatív bázisukként szolgáló szenvedést nem empirikusan, hanem egy – többnyire univerzálisnak szánt – elméleti konstrukcióból vezetik le, így teljességgel esetleges marad, hogy egy adott elmélet a lehetséges szenvedések közül melyekhez fér hozzá, és melyek maradnak a látóterén kívül. Ezt a problémát a különböző kritikai elméletek egyszerű szintézise (Sik 2012, 2015b) sem kezeli megnyugtató módon, csakis a társadalomelméleti, filozófiai antropológiai megalapozás helyettesítésével lehet kiküszöbölni. Ahelyett, hogy a társadalmi integráció torzulásait a szenvedés elméletileg beszűkített fogalmaiból vezetnénk le, vissza kell térni magához a megélt szenvedéshez és e fenomenológiai bázisból következtetni a társadalmi patológiákra.

Ehhez kínálnak kiindulópontot a cselekvési képességében megzavart egyénre irányuló, pszichiátriai és pszichológiai leírások. Ezek a szenvedés olyan végső stádiumait tárják fel, melyekben az egyéni és társas cselekvések ellehetetlenülnek.

* A tanulmány megírását a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

¹ Az alábbiakban nincs lehetőség magának a vállalkozásnak a részletes bemutatására (ehhez lásd: Sik 2015a).

A viselkedési zavarok pszichiátriai és pszichológiai diagnózisai olyan ideáltípusoknak tekinthetők, melyek a cselekvési képesség beszűkülésének különböző határállapotait azonosítják. Amennyiben ezeket a kritikai elméletek perspektívájából újraértelmezzük, úgy lehetőség nyílik azon társadalmi hálózatok és szocializációs pályák azonosítására, melyekben vagy nincs tere a cselekvési képesség felfüggesztését eredményező szenvedések kezelésének, vagy egyenesen a szenvedések állandósulását valószínűsítik. A kritikai elméletek megalapozásához ennek megfelelően azokat a hálózati konfigurációkat kell rekonstruálni, melyek, ha nem is feltétlenül kiváltó okai a cselekvési képesség különböző zavarainak, de – ellensúlyozásukra képtelen interakciós közegként – közvetve, mégiscsak előfeltételei kiteljesedésüknek és stabilizálódásuknak. Minthogy az ilyen hálózati torzulások által dominált integrációs formáknak való tartós kitettség az önálló cselekvési képesség elvesztéséhez és tartós szenvedéshez vezet, így e formák egyúttal a szenvedés közvetlen tapasztalatából kiinduló kritikai elmélet normatív bázisát is körvonalazzák.

A kritikai elméletek számára a patológikus társadalmi viszonyok feltárása mellett legalább olyan fontos a lehetséges gyakorlati következményekre történő reflexió. Ebből a szempontból leginkább egy tág értelemben vett társadalompolitika és a szociális munka gyakorlata kínálkozik kapcsolódási pontként. Azon hálózati konfigurációk, melyek a torzult hálózatok dominanciájával nem jellemezhetők (és ebben az értelemben nem képzik a szenvedés határállapotait), ugyanakkor a torzulásoktól nem mentesek, egyfajta veszélyeztetett állapotra utalnak. Egy olyan konstellációra, amit sem a cselekvő, sem környezete nem minősít konzisztensen patológikusnak, ugyanakkor elemeiben mégis veszélyeztetettnek tekinthető. Ezekben a helyzetekben, melyeket a szenvedés határállapotaik potenciálja jellemez, a pszichoterápiás vagy pszichiátriai beavatkozás még indokolatlan lehet, ugyanakkor másfajta intervenció egyáltalán nem. Egy ilyenfajta beavatkozásra leginkább egy olyan típusú társadalompolitika és szociális munka lenne hivatott, amelyik a cselekvők hálózati dinamikájának teljességét figyelembe veszi, és ez alapján tesz kísérletet a torzult hálózatokat kezelni képes kvázi terápiás kötések kialakítására.² Ennek segítségével tevékenyen csökkenthető annak az esélye, hogy a szenvedés határállapotaik veszélypotenciálja pszichopatológiák formájában aktualizálódjon.

Az ilyen típusú beavatkozások elméleti megalapozásához a cselekvők hálózati terének átfogó kritikai átvilágítására van szükség. Az alábbi tanulmányban a fentiek alapján a szerfüggőség kérdését járom körbe, szempontokat kínálva egy

² Egy ilyen szociális munka párhuzamba állítható egyrészt a „rendszer”, másrészt a „relacionális” szemlélettel. Míg az előbbi megközelítés a kliens szempontjából releváns közegekre történő szisztematikus reflexión alapul (Payne 1991: 134–153), addig az utóbbi a kliens kapcsolathálózatának – mind a probléma megértésébe, mind pedig megoldásába történő – bevonását tűzi ki célul (Folgheraiter 2004). A fentiekben bemutatott program ezen irányzatok számára azáltal kínál szemléleti szempontokat, hogy a kliens környezetét alkotó hálózatok társadalomelméletileg megalapozott értelmezési keretét tartalmazza.

átfogó kritikai elmélet perspektíváján alapuló szociális munka számára. Elsőként a szerfűggőséget valószínűsítő hálózati torzulások bemutatására teszek kísérletet Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash társadalomelméleti munkáiban megjelenő társulási formák szerint (1. táblázat). E különböző társadalomelméletek segítségével a lehetséges társadalmi kapcsolódások tere rekonstruálható (Sik 2015a, 2016). Ebbe egyaránt beletartoznak azok a hálózatok, melyek a nem tudatosuló motivációk szintjén kerülnek összehangolásra (preintencionális); azok, melyeket a cselekvők közös valóságértelmezése szervez (intencionális); és azok, melyeket egy közös kényszerstruktúra (posztintencionális) tart össze (Sik 2012). E három szinten továbbá lehetőség nyílik különböző integrációs logikák azonosítására is. Ennek megfelelően írhatók le a társadalmi küzdelmek mentén szerveződő (habitus, illúzió és mező), a fennálló keretek újraértelmezését fókuszba állító (rutin, kognitív reflexivitás, reflexív intézmény), a személyközi interakciókban kiértélt kölcsönös megértést középpontba helyező (életvilág, kommunikatív cselekvés, alrendszer), az egyén és közösség viszonyát szabályozó (szeretet, szolidaritás, jogi elismerés) és a természet technika révén történő társadalmazásáért felelős (információ, esztétikai reflexivitás, technikai-épített környezet) hálózatok különböző formái (Sik 2015b).

1. táblázat: A kortárs kritikai elméletek alapján azonosított hálózattípusok (Sik 2015a: 203).

Társadalmi integráció logikája/szintje	Preintencionális	Intencionális	Posztintencionális
Egyenlőtlenség (Bourdieu)	Habitus	Illúzió	Mező
Reflexivitás (Giddens)	Rutinok	Kognitív reflexivitás	Reflexív intézmény
Kommunikáció (Habermas)	Életvilág	Kommunikatív cselekvés	Alrendszer
Elismerés (Honneth)	Szeretet	Teljesítmény/különböző életformák elismerése	Jogi elismerés
Technika (Lash)	Információ	Esztétikai reflexivitás	Technikai-épített környezet

A hálózattípusok terének azonosítása lehetőséget teremt arra, hogy a szenvedések társadalmi okait differenciáltan ragadhassuk meg. Minden hálózati forma esetében rekonstruálhatók olyan patológus variánsok, melyek hozzájárulnak adott szenvedéstípus kialakulásához és fennmaradásához. Ezért első lépésben összegyűjtöm azokat a megállapításokat, melyek segítségével a szenvedélybeteg-

ségeket a pszichiátria és pszichológia magyarázza.³ Második lépésben e magyarázatokat olyan formára hozom, amely a társakhoz való kapcsolódás különböző hálózataival összefüggésbe hozható. Harmadik lépésben minden egyes hálózat esetében bemutatom, hogy pontosan miként is képzelhető el az adott patológia kialakulását és fennmaradását valószínűsítő torzulás.

A szerfüggőséget valószínűsítő hálózati torzulások elméleti leírását követően egy narratív interjú⁴ alapján készült esettanulmány segítségével mutatom be, hogy e hálózatok dinamikájával miként függ össze a szerfüggőség intenzitásának változása.⁵ Ez a módszer a lehető legnagyobb szabadságot hagyja meg az interjúalanynak, lehetőséget kínálva arra, hogy az identitását formáló „sors-eseményekből” maga alkossa meg élettörténetét (Kovács–Vajda 2002, Légmán 2015, Rosenthal–Rosenthal 2004). Noha a narratív módszerrel készült interjúkra elsősorban az identitás konstrukciójának lenyomataként szokás tekinteni, emellett magukban rejtik a lehetőséget az identitásra hatást gyakorló hálózatok feltérképezésének is. Bár arra a narratív interjú értelemszerűen nem kínál lehetőséget, hogy az egyént körülvevő hálózatok összességéről vagy reprezentatív sokaságáról információt nyerjünk, azt mégis lehetővé teszi, hogy segítségével számba vegyük az egyén identitását meghatározó konstellációkat.⁶

³ Hasonlóan minden más tudományhoz a pszichiátriai és pszichológiai tudás sem tekinthető egységnek. A különböző megközelítések a pszichopatológiák okait eltérő oksági modellekben értelmezik. Mínt hogy az ezek közti differenciálást nem teszik lehetővé előzetes elméleti megfontolások, így az alábbiakban elsősorban a pszichiátria és pszichológia paradigmaticussá vált tudásbázisára támaszkodom, vagyis azokra a megfigyelésekre, amelyek egyrészt a diagnosztika alapjául szolgálnak (APA 2013), másrészt tankönyvi státuszra tettek szert (Barlow–Durand 2009 Beidel–Bulik–Stanley 2012, Comer 2010), és ebben az értelemben kiállták hosszú évtizedek falszifikációs próbáját anélkül, hogy cáfolatukra sor került volna.

⁴ Az interjú az OTKA PD-11207 kutatás keretében készült. Ezúton is köszönöm a kutatást vezető Légmán Annának és a kutatócsoport tagjainak, hogy lehetővé tették a másodelemzését. Az interjút az elemzés során anonimizáltam, az elemzést nem befolyásoló adatok véletlenszerűen módosításra kerültek, ennek megfelelően a valósághoz való esetleges hasonlóság pusztán a véletlen műve.

⁵ A szerfüggőség kvalitatív társadalomtudományos eszközökkel történő vizsgálatára számos hazai példát találhatunk (Rácz 2001, Szécsi–Sik 2016). Az alábbi elemzés ugyanakkor eltér ezektől, amennyiben célja nem egyszerűen a szerfogyasztás társadalmi kontextusának rekonstrukciója, hanem ezen túlmenően a hálózati térkép szisztematikussá felvázolása.

⁶ White (2008) érvelése szerint az identitás aspektusai elválaszthatatlanok a különböző hálózatokhoz köthető kontrollküzdelmektől. Ebben az értelemben az identitás kontúrjai egyúttal azoknak a kontrollhatásoknak is a lenyomatai, melyek az életút során megszabják a lehetséges kapcsolódásokat és blokkolásokat, más szóval keretezik az egyén cselekvési terét. Ilyenformán amellyel érvelhetünk, hogy a narratív interjúban – részben expliciten, részben impliciten – felbukkannak mindazok a releváns hálózati konfigurációk, melyek hatást gyakoroltak az identitás formálódására.

A szerfüggőség hálózati komponensei

A nyugtató (alkohol, nyugtatószerek, opiátok), stimuláló (kokain, amfetamin, koffein) vagy tudatmódosító hatású (hallucinogének, cannabis) szerektől való függőség tünetei között szerepel a szándékoltnál gyakoribb és kiterjedtebb fogyasztás, a szer iránti szüntelen sóvárgás, sikertelen kísérlet a fogyasztás felfüggesztésére, jelentős energiaráfordítás a szer beszerzésére, fogyasztására és hatásainak kipihenésére, a társas kötelességek szerhasználat miatti ellehetetlenülése, a szerhasználat folytatása függetlenül a társas szankcióktól és az esetleges balesetveszélyektől, a szerhasználattól független szabadidős tevékenységek felfüggesztése, a szerhasználat a függés belátása ellenére folytatódik, a szerrel szembeni tolerancia kialakulása, fizikai és lelki elvonási tünetek (APA 2013: 490–585).⁷

A szerfogyasztás kontrollálásra való képtelenség egyrészt szociokulturális tényezőkkel függ össze. A fokozott társadalmi-gazdasági nyomás alatt élők, a nagyobb veszélynek kitettek és a bizonytalan léhelyzetűek között a függés kialakulásának nagyobb az esélye. A legtöbb társadalomban azonosíthatók a tudatmódosító szerek használatának kulturális és normatív keretei. Ezek a társadalmi minták szintén kitüntetett szerepet játszanak: így a különböző szerek média-reprezentációi, a kortárs és családi megítélése egyaránt döntő hatással van arra, hogy melyik fogyasztása, milyen keretek között és milyen mértékben minősül elfogadhatónak. Azokban a közösségekben ahol a különböző szerek használata része a hétköznapi életnek, a szocializáció során a magától értetődőség aurájával ruházódnak fel. Hasonlóképpen abban az esetben, ha a közösség nem monitorozza és kontrollálja a tagok szerhasználati szokásait, és ebben az értelemben teret hagy a korlátlan fogyasztásnak, nagyobb az esélye a függőség kialakulásának (Barlow–Durand 2009: 414–415, Comer 2010: 397).

A személyiség korai fejlődésére fókuszáló elméletek szerint a szerabúzus alapvetően azokban a családokban alakul ki, ahol a felnövekvő gyerekek saját szüleitől nem kapták meg az igényelt támogatást és szeretetet.⁸ Az ilyen fiatalok folyamatosan keresik azokat a relációkat, amelyekben e hiányt pótolni tudják. Ugyanakkor éppen a korai szocializáció zavaraihoz fakadóan, melynek eredményeként az átlagnál önállótlankabbak, antiszociálisabbak, impulzívabbak és depresszívebbek lesznek, erre az átlagnál rosszabbak az esélyeik. A társak iránti intenzív vágy és a kapcsolatok kialakításának nehézségei együttesen vezetnek a pszichoaktív szerekhez. Ezek ugyanis egyrészt potenciálisan önmagukban is kielégülést hoznak, ideiglenesen csökkentve az eredeti hiányérzetet. Emellett potenciálisan meg is

⁷ A szerfüggőséghez hasonló mintázat jellemzi a szerencsejáték-függőséget is (APA 2013: 585–589). Emellett egyre több kutatás vizsgálja, hogy a számítógépes játékhöz, szexuális aktushoz, vásárláshoz vagy testépítéshez kötődő viselkedési függőségek szintén hasonló logika szerint szerveződnek-e (uo.: 481).

⁸ Ennek hátterében sokszor transzgenerációs okok állnak: a szülők saját problémáikra reagálva teremtenek egy olyan érzelmi klímát, amit a gyerekek szerhasználattal próbálnak ellensúlyozni (Demetrovics 2009, Komáromi 2009).

könnyítik a kapcsolatok kialakítását: potenciálisan képesek csökkenteni a társakkal szembeni esetleges félelmeket, illegális vagy normaszegő mivoltuk okán közös identitást teremtenek, továbbá azáltal, hogy a tudatállapotot mesterségesen strukturálják, közös valóságot hoznak létre (Comer 2010: 397–398).

A kognitív-behaviorista megközelítés szerint a szerfüggés kialakulásában döntő szerepet játszik az operáns (jutalmazó) kondicionálás mechanizmusa. A különböző tudatmódosító szerek egyaránt sikeresen csökkentik a stresszt és szorongást, és ebben az értelemben feszültségoldó használatuk során újra és újra pozitív megerősítést nyernek. Ezáltal fokozatosan kialakul egy szerekekkel kapcsolatos pozitív várakozás, aminek következtében a feszültséget csökkentő, reaktív használat helyett a feszültséget megelőző, preventív használat kerül előtérbe. A különböző tudatmódosító szereket ebben az értelemben sokszor a stressz kezelésére tett öngyógyítási kísérletként alkalmazzák, majd ezt követően válnak kontrollálhatatlanná. A pozitív megerősítés mellett a szerfüggőség hosszú távon a negatív megerősítés logikájára is támaszkodik. A szerhasználatához kapcsolódó felfokozott állapotot rendszerint levertség követi, amit leginkább az újabb használat képes enyhíteni. Ebben az értelemben a motiváció az örömszerzéstől áttevődik a fájdalomcsillapításra (Barlow–Durand 2009: 412–414, Comer 2010: 398–400).

A fenti tényezők mellett a szerfüggőség biológiai tényezőkkel is összefügg. A legtöbb tudatmódosító szer befolyásolja az agy jutalmazó (dopamintermelő) központját, és ebben az értelemben közvetlenül jó érzést okoz. Ebből a perspektívából nézve azok válnak különösen fogékonyá használatukra, akik a hétköznapi élet eseményei között kevésbé találnak e direkt stimulushoz hasonló mértékben örömteli ingereket és ezáltal fokozottan rá vannak utalva a szerekek által nyújtott élményekre. Ez ugyanakkor felborítja az örömrézetért felelős neurológiai folyamatokat, aminek hatására egyre erősebb függőség alakul ki (Comer 2010: 400–402, Beidel–Bulik–Stanley 2012: 340–342, Füredi–Németh 2015: 372–396).

A különböző megközelítésű magyarázatok szerint a szerfüggőség kialakulása elsősorban a vágykielégítés zavaraiival és azok tudatmódosító szerekekkel történő kezelésével hozható összefüggésbe. Amennyiben nem adottak az öröm átélésének biológiai feltételei, nem alakulnak ki a szükséges kompetenciák, illetve a stressz kezelhetetlen méreteket ölt, úgy az egyén motiválttá válik a hétköznapi cselekvéshelyzeteken túlmutató alternatív örömszerzési forrásokat keresni. Amennyiben ráadásul a tudatmódosító szerekek formájában ilyen megoldásokat felkínál a közösség, továbbá a társak nem kontrollálják azok használatát, úgy semmi sem áll annak útjában, hogy ezek a vágykielégítésre törekvő cselekvések középpontjába kerüljenek. A rendszeressé váló szerhasználatot végül a negatív és pozitív megerősítés, valamint a biológiai változások stabilizálják, aminek eredményeként kontrollálhatatlanul felerősödik a készletelés a szer fogyasztására.

Társadalomelméleti szempontból ezek a folyamatok azokhoz a hálózatokhoz köthetők, amelyek egyfelől ellehetetlenítik az adott hálózatot jellemző vágyak kielégítését, másfelől felkínálnak olyan kapcsolódásokat, melyek a vágykielégítés individuális formáit teszik lehetővé. Ezekben a konstellációkban az egyén előtt

egyszerre vannak blokkolva a vágykielégítés társakhoz kötődő formái, miközben hozzáférhetőek olyan alternatív hálózatok, melyek a többiektől független, és éppen ezért általuk nem kontrollált örömszerzést biztosítják. A késő modernitás eltérő logika alapján szerveződő hálózatai mindehhez különbözőképpen járulnak hozzá. Minden hálózat esetében végig lehet gondolni, hogy milyen sajátos vágyak kötődnek hozzájuk, azok kielégítését mi blokkolhatja, és miként járulhatnak hozzá monologikus vágykielégítést lehetővé tevő alternatív konfigurációkhoz (2. táblázat).

2. táblázat: A társadalmi hálózatok szerfüggőséget valószínűsítő torzulásai

Hálózatok	Preintencionális	Intencionális	Posztintencionális
Egyenlőtlenségi hálózatok	Puritán habitus	Szigorú munkaetikán alapuló illúzió	Konzisztensen tökehiányos (underclass) mezőpozíció
Reflexív hálózatok	Merev rutinok	Fetiszizált szakértői tudás	Atyáskodó reflexív intézmény
Kommunikációs hálózatok	Hipokrita életvilág	Számon kérő kommunikáció	Túlburjánzó rendszer
Elismerési hálózatok	Csalódott szeretet	Önfeláldozáson alapuló megbecsülés	Vágykielégítést kriminalizáló joggyakorlat
Technikai hálózatok	Unalmas információ	Alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás	Nyomasztó technikai-tárgyi környezet

A habituális szinten szerveződő hálózatokban akkor nő meg a szerfüggőség kialakulásának esélye, ha az alapjukul szolgáló játszma tétjét a vágykielégítés önkorlátozása jelöli ki. Ebben az esetben a cselekvők egyrészt arra kényszerülnek, hogy a társas cselekvéshelyzetekben puritán stratégiát kövessenek, hiszen ezáltal tehetnek szert szimbolikus tőkére. Ugyanakkor nem számolhatnak a társak kontrolljával, így magukra maradnak az önmérséklet gyakorlásának feladatával. Ez a két tényező együttesen hozza létre az egyéni örömszerzés motivációját és az ehhez szükséges teret: amennyiben az önkorlátozás gyakorlataival nem tud maradéktalanul azonosulni az egyén, úgy olyan alternatívák után néz, melyek a vágykielégítés társaktól független formáit teszik lehetővé. Ahogy ezek a társaktól független tevékenységek az örömszerzés egyedüli forrásává válnak, úgy egyúttal a hétköznapi élet domináns szervezőelvé is lesznek. Példaként egy szubkultúra szerint szerveződő bandára gondolhatunk, melynek tagjaival szemben elvárásként fogalmazódik meg, hogy minden energiájukat a közös célok elérésére fordítsák. Ebben a helyzetben az egyéni vágyak kielégítésének tere beszűkül, amire egy tag oly módon reagál, hogy kezdetben a találkozások okozta hiányt enyhítendő, majd a – rossz érzést megelőzendő – találkozások előtt is alkoholt fogyaszt.

A közös illúzión keresztül szerveződő hálózatok által járulhatnak hozzá a szerfűgghéshez, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek okaként a kemény munkára való fogékonyág különbségeit jelölik meg. Az ilyen értelemben szigorú munkaetikán alapuló legitimáció kizárólag a hatékonyság és kiszámíthatóság elvei szerint szerveződő munkát ismeri el. A társas cselekvéshelyzeteket ennek megfelelően a keményen elvégzett munka becsülete szervezi, ami nem hagy teret a lustaság és haszontalanság indikátorának tekintett egyéni örömhök keresésének. Az örömhöz dimenziójától megfosztott munkát kompenzálandó a szabadidőben ugyanakkor az örömhöz fokozott formái iránti igény jelenhet meg: a szélsőséges önfegyelem ilyenformán a kontrollvesztés szélsőséges megvalósulását vonja magával. Ez pedig véghöz soron magát a szigorú munkaetikát is kikezdhetheti. Példaként egy olyan hivatalra gondolhatunk, aminek a vezetője kemény munkát követel meg mindenkittől, és a díjazást is az önfeláldozás mértékéhez köti. Az egyik munkatárs erre úgy reagál, hogy egyre sűrűbben szakítja meg a munkafolyamatot cigarettaszünettel, ami egyfajta menedékként szolgál a stresszes munkahelyi légkörrel szemben.

A mező logikája szerint szerveződő hálózatokban akkor nő meg a szerfűgghés kockázata, ha a meghatározó tőkek hiánya ellehetetleníti a vágyak kielégítését. Amennyiben a tőkehiány csupán részleges, úgy a cselekvőnek lehetősége van olyan alternatív vágyakra fókuszálni, melyekhez a rendelkezésére álló strukturális viszonyok között hozzáfér. Abban az esetben viszont, ha az összes meghatározó jelentőségű materiális és szimbolikus tőkeből hiányt szenved, úgy a társadalmi feltételekhez kötött örömszerzés tere beszűkül. Ilyenkor a vágykielégítés olyan formái kerülnek előtérbe, melyek csupán minimális tőkét igényelnek, és ennyiben a társaktól többé-kevésbé függetlenek. Példaként egy szegregált település gazdasági és szimbolikus szempontból egyaránt hátrányos helyzetben lévő csoportjára gondolhatunk, melynek tagjai ki vannak zárva a falu nyilvános mulatságaiból. Ennek hatására, az erre különösen érzékeny fiatalok, „ellenbulikat” rendeznek, ahol a faluban megszokott alkohol helyett olcsó szintetikus drogokat kezdenek fogyasztani.

A rutinok által szervezett hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a szerfűgghés kialakulásához, ha túlságosan merev kereteit jelölik ki a cselekvésnek, és nem hagynak teret a felbukkanó vágyak kielégítéséhez. Azok a rutinok, melyek a cselekvést kötött pályán tartják, a kereteik közül kilógó új impulzusok elfojtásával járnak. Ebben az értelemben elzárják a cselekvőt mindazoktól az örömhöktől, melyek nem kiszámítható, rendszeres keretek között bukkannak fel, hanem spontán módon. Ilyenkor a cselekvő számára nem marad más megoldás, mint a vágykielégítés olyan rutinná alakítható formáira fókuszálni, mint amilyenek a tudatmódosító szerek is. Ezek abból fakadóan, hogy az örömszerzés kiszámítható forrásai, egyúttal annak a lehetőségét is magukban hordják, hogy a cselekvések kizárólagos céljává váljanak. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol az anya utasításán alapuló, merev napirend szerint zajlanak a közös étkezések, ami ellehetetleníti a kellemes tevékenységek tetszőleges ideig tartó végzését. Erre az

apa úgy reagál, hogy korábbi hobbijával felhagyva, a vacsorához fogyasztott borból keres örömet, mely tevékenység egy idő után függetlenedik a vacsorától.

A kognitív reflexivitás logikája szerint szerveződő hálózatok akkor növelik meg a szerfüggés kockázatát, ha a szakértői tudások a társas cselekvéshelyzetekben abszolút érvényre tesznek szert. Ilyen esetben a cselekvők minden társas helyzetben igyekeznek a bennük kifejeződő értelmezésekhez igazodni. A szakértői tudás és az azon alapuló reflexió az örömet a hasznosság, helyesség vagy racionalitás absztrakt szempontjai szerint osztályozza, és ezáltal elidegeníti a saját vágyaktól. Amennyiben egy hálózatban a kognitív reflexivitást fetisizálják, és kizárólag ezeket követik, úgy a cselekvőknek potenciálisan hiányérzete támadhat. Ezt enyhítendő, amikor a társak tekintetétől távol kerülnek, az örömek olyan forráshoz fordulhatnak, ami adott esetben teljesen ellentmond a kognitív reflexió és racionalitás szempontjainak. Példaként egy környezetvédelmi civil szervezet munkatársára gondolhatunk, akitől munkahelyén olyan életvitelt várnak el, ami egyszerre környezettudatos és egészséges. Ennek megfelelően azonban hiányérzete támad, amit a szabadidejében felfokozott kávéfogyasztással ellensúlyoz, annak ellenére, hogy tudja, ezzel egyszerre károsítja egészségét és járul hozzá a globális kizsákmányolást fenntartásához.

A reflexív intézmények hálózatai akkor járulhatnak hozzá a szerfüggőség kialakulásához, ha túlzásba viszik az ügyfelek patronálását, vagyis eredeti szakterületükön túlmenően is javaslatokkal kívánnak szolgálni. Az ilyen értelemben kéretlen tanácsok, annak ellenére, hogy a cselekvő szempontjaihoz való igazodás motiválja őket, céljukkal könnyen ellentétes hatást válthatnak ki: azáltal hogy a helyes életvitel szempontjait kijelölik, megfosztják az egyént az önálló döntés lehetőségétől. Amennyiben az ilyen értelemben infantilizált cselekvő nem tudja vágyait az intézményi keretekhez igazítani, úgy igyekszik annak háta mögött, titokban kiélni őket. A társak tekintetétől eltávolítva ugyanakkor megnő a kontrollálhatatlanság kockázata. Példaként egy segélyezéssel foglalkozó önkormányzatra gondolhatunk, ahol teljes életvezetési tanácsadást is végeznek a hivatalnokok, aminek keretében az egyik ügyfélnek teljes absztinenciát javasolnak. Ennek nem tudva megfelelni, oly módon reagál, hogy a korábbi kocsmái italozás helyett titokban, egyedül kezd inni, aminek következtében – a társak kontrollja nélkül – alkoholfogyasztása mértéktelenné válik.

A közös életvilág hálózataiban abban az esetben nő meg a szerfüggőség kialakulásának esélye, ha az öröm átélésének és kifejezésének nincsenek kollektív sémái. Ilyenkor a vágyak kizáródnak a közös tapasztalatok teréből, vagyis tabuvá válnak, az örömszerzés pedig olyan magánügynek minősül, amit nem illik a társakkal megosztani. A vágykielégítés tabusítása és a nyilvános minták hiánya következtében az egyén magára marad az örömszerzés feladatával. Minthogy nem tud a közös tapasztalatokra támaszkodni, ezért egyedül kénytelen kísérletezni, aminek következtében könnyen kontrollálatlanná válik a vágykielégítés folyamata. Példaként egy osztályközösségre gondolhatunk, ahol mindenki azt kommunikálja a többiek felé, hogy példás életvitelt folytat. Azok, akik ennek ellenére ti-

tokban dohányoznak, egyedül maradnak az élménnyel, ami társas kontextusától eloldódva nyers fizikai örömszerzéssé válik.

A kommunikatív cselekvés hálózatai akkor járulnak hozzá a szerfüggőség kialakulásához, ha a moralizálás és a számonkérés mechanizmusává válnak. Ilyenkor a kommunikatív cselekvéstől elválaszthatatlan lesz a felelősségre vonás, az ítélkezés és az ezekhez kapcsolódó potenciális szűgyen és büntudat tapasztalata. A számon kérő kommunikáció során a vágyak között egy morális szempontrendszer alapján differenciálnak a cselekvők. Ennek következtében akaratlanul is létrehozzák az el nem fogadható örömök körét. Ezek ugyanakkor korántsem szűnnek meg automatikusan, csupán száműzetnek az interakciók során újratermelt közös valóság tartományából. A kommunikálhatatlan vágyak kielégítése ilyenformán monologikus pályára terelődik, és eloldódva társas kontextusától könnyen kezelhetetlenné válik. Példaként egy családra gondolhatunk, ahol a szülők a legapróbb részletekbe menően beszámoltatják gyerekeiket tevékenységükről, és morálisan megítélik azok helyességét. Azáltal azonban, hogy helytelenítik az alkoholfogyasztást is magában foglaló szórakozási szokásaikat, a szándékolttal ellentétes hatást váltanak ki: a gyerekek titokban tartják, hogy mennyit isznak, amiről ilyenformán nem kapnak semmiféle visszajelzést akkor sem, amikor az problematikusá válik.

A szimbolikusan általánosított médiumok által szervezett hálózatok abban az esetben növelik meg a szerfüggés kialakulásának kockázatát, ha túlságosan kiterjedté válnak és a hétköznapi élet legapróbb részleteire kihatnak. Ebben az esetben saját logikájukhoz igazítják azokat a cselekvéseket is, melyek egyébként a vágyak kielégítésére irányulnának. Minthogy az alrendszerek működése a kiszámítható, automatizált kommunikáción alapul, ezért a rendszerlogikához kötött örömszerzés is hasonló eldologiasított keretek közé szorul: a vágyak ahelyett, hogy az életvilág impulzusaihoz igazodnának, előre meghatározott formában és helyzetekben kerülnek kielégítésre. A szerhasználat bizonyos értelemben ezt az automatizmust biztosítja, létrehozva az örömszerzés funkcionális alrendszerét. Példaként egy vállalkozóra gondolhatunk, akinek minden idejét leköti a gazdasági és bürokratikus feltételekhez való igazodás. Az örömszerzésre és pihenésre szánt korlátozott idejét alkoholfogyasztással próbálja maximálisan kihasználni, aminek következményeként az ivás előfeltétele lesz mind a munkahelyi gondoktól való kikapcsolásnak és az alvásnak.

A szeretet kötései révén hálózatok akkor segítik elő a szerfüggés kialakulását, ha a felek kölcsönösen képtelenek egymás vágyainak kielégítésére. Ilyenkor a felárulkkozás és a valóság közös értelmezése folyamatos csalódások forrásává válik, aminek következtében a cselekvők önmagába és másokba vetett bizalma egyaránt megrendül. Tekintve, hogy az intimitás a társakhoz való kapcsolódás elemi vágyainak kitüntetett helyszíne, így annak kudarcai a társas cselekvéshelyzetek kiszámíthatatlanságától mentes örömszerzés keresésére motiválnak. A tudatmódosító szerek ebben az értelemben kínálnak vonzó alternatívát: minthogy hatásmechanizmusuk független a bizalmi válsággal jellemezhető társaktól, így lehető-

séget kínálnak a társas kontingenciáktól mentes vágykielégítésre. Az örömszerzés társas formáiról való lekapcsolódás e formája ugyanakkor különösen veszélyes: abból fakadóan, hogy elemi igényeket próbál kielégíteni a szerek segítségével, a függés különösen erős mintázataihoz vezethet. Példaként egy párkapcsolatra gondolhatunk, ahol annak ellenére, hogy látszólag szeretik egymást a felek, folyamatosan csalódást okoznak egymásnak. Az ebből fakadó szomorúságot kezelendő az egyik fél a biztonság és boldogság érzését kiszámíthatóan biztosító opiátok fogyasztásába menekül, ami egy idő után kizárólagos alternatívájává válik a társas kapcsolatok kiszámíthatatlan világának.

Az egyéni életforma és teljesítmény elismerésén alapuló hálózatok akkor növelik meg a szerfüggés kockázatát, ha a megbecsülés feltételül az közösségért való önfeláldozást teszik meg. Az önfeláldozás az egyéni vágyak közösségi célokért történő háttérbe szorítását is magában foglalja. Ebben az értelemben a vágykielégítés és az önbecsülés kivívása egymással konfliktusba kerül: ahhoz, hogy az utóbbit elérhesse az egyén, az előbbi el kell titkolnia társai elől. Az önfeláldozást elváró közösségekben ilyenformán a vágykielégítés azon formái lesznek hozzáférhetők, melyek egyedül is elérhetők. Példaként egy iskolára gondolhatunk, ahol az osztályközösséget mindennél fontosabbnak tartják a gyerekek, és ennek megfelelően mindenkitől maximális odaadást várnak el. A felfokozott közösségi elvárások okozta stresszre az egyik diák titokban marihuánás cigaretták fogyasztásával reagál, ami egy idő után nem csupán a rekreáció, hanem a stressz oldás megelőző eszköze is lesz.

A jogi elismerés hálózatai akkor járulnak hozzá a szerfüggőség kialakulásához, ha különböző vágyak kielégítéséhez való jogot korlátozzák. Azáltal, hogy az örömszerzés bizonyos formái az illegalitásba száműzetnek, egyrészt ellehetetlenül a tradíciók és normák révén történő kontrollálásuk, másrészt kiszámíthatatlanná válik megvalósíthatóságuk. E két tényező különbözőképp, de egyaránt a vágykielégítés korlátlan fokozására ösztönöz: a normatív kontroll hiányában az adekvát fogyasztási helyzetek lehatárolására nem kerül sor, a kiszámíthatatlanság pedig az adódó lehetőségek maximális megragadására motivál. Ebben az értelemben az örömszerzés különböző formáinak kriminalizálása indirekt módon járul hozzá a függőség kialakulásához, blokkolva a mértékletes fogyasztás útjait. Példaként egy falura gondolhatunk, ahol rendeletileg megtiltják este nyolc után az alkoholfogyasztást nyilvános helyen. Ennek hatására, az elszánt fogyasztók otthonukban halmoznak fel készleteket, és egyedül isznak, eloldódva ilyenformán a közös hagyományoktól és kontrollmechanizmusoktól.

Az információs hálózatokban akkor nő meg a szerfüggőség kialakulásának kockázata, ha az áramló ingerek nem szórakoztatóak. Az információs társadalomban a narratív értelemképződés tere beszűkül, így az örömszerzés elsősorban efemer impulzusokhoz kötődik, vidám vagy izgalmas pillanatokra korlátozódva. Amennyiben az áramló információ nem képes lekötni a figyelmet és kellemes hangulatot megidézni, úgy a hálózaton belül ellehetetlenül a vágykielégítés. Az információs hálózat unalmát olyan örömök kompenzálhatják, melyek hasonló-

képpen függetlenek a narratív értelemképződéstől, ehelyett külsődleges impulzusok idézik meg őket. A tudatmódosító szerek ebben az értelemben kínálnak alternatívát, miközben – hasonlóan az információfogyasztáshoz – az emlékezéstől eloldódva magukban hordozzák a túlfogyasztás veszélyét. Példaként egy tőzsdeügynökre gondolhatunk, aki az internet előtt éli életét, mind munkájához, mind kikapcsolódáshoz ott keresve impulzusokat. Amikor ebbe belefárad, és nem talál már izgalmat az interneten megjelenő ingerekben, szintetikus drogokat kezd fogyasztani, melyek hasonlóképpen narratív kontextustól függetlenül képesek örömet okozni.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai abban az esetben járulnak hozzá a szerfüggőség kialakulásához, ha az autonóm értelemképződés alkotói válságba kerül. Ilyenkor az esztétikai reflexivitásban nem lelik örömeiket a hálózat tagjai, miközben sóvárognak az alkotásból fakadó kielégülés iránt. Ebben a helyzetben az értelmezés terhétől mentes, passzivitáson alapuló vágykielégítés tehet szert kompenzatorikus szerepre. Minthogy a szerfogyasztás biztosítja ezeket a feltételeket, így könnyen az alkotói válság ellenszerévé válik, ami különösen veszélyes lesz, ha az alkotás folyamatát akadályozza, és ezáltal tovább erősíti a függőséget. Példaként egy művészeti alkotótáborra gondolhatunk, ahol az egyik résztvevő hiába igyekszik görcsösen kihasználni az ideális körülményeket, nincs ihlete. Az egyre növekvő csalódottságát enyhítendő inni kezd, ami fokozatosan szorongás-csökkenetként is kezd funkcionálni.

A technikai-épített környezet hálózataiban akkor nő meg a szerfüggés kialakulásának kockázata, ha azok nyomasztóvá válnak. A tárgyak és a térszerkezet amellet, hogy indirekt módon járulnak hozzá az örömek átéléséhez, közvetlenül is segíthetik az ellazulást vagy gyönyörködtethetnek. Ennek ellentétéként, amennyiben – a térszerkezet esetében szűkösnek vagy sötétnek bizonyulva – nyomasztó érzetet keltenek, a vágykielégítés közvetlen és közvetett formáit egyaránt ellehetetlenítik. Minthogy a technikai-épített környezet a cselekvéshelyzetek materiális kereteire utal, ezért elsősorban olyan eszközök révén semlegesíthető hatásuk, melyek képesek irrelevánssá tenni az objektív tényezőket. A tudatmódosítók ebben az értelemben képesek a nyomasztó kontextus alternatíváját kínálni. Példaként egy köztérre gondolhatunk, aminek épületei egyszerre sivárak és ijesztőek. Az ott dolgozó újságíró ezt a hatást ellensúlyozandó marihuánás cigarettát kezd fogyasztani, aminek segítségével függetleníti magát a nyomasztó hangulattól.

A fentiekben külön-külön rekonstruáltam a szerfüggőség fennmaradásának társadalmi hálózati feltételeit. Ugyanakkor félrevezető, ha önmagukban tekintünk ezekre: a különböző hálózati típusok ugyanis együttesen rajzolják ki a kapcsolódások terét, így előfordulhat, hogy bár egyik vagy másik hálózat esetében torzulásokat találunk, azokat az egyéb hálózatok ellensúlyozzák. Ennek megfelelően a szerfüggőséget valószínűsítő élethelyzetek azonosításához az összes hálózatot egyidejűleg kell vizsgálni. A döntő kérdés nem a különböző torzult hálózati konfigurációk megléte, hanem sokkal inkább a patológikus és nem-patológikus konfigurációk aránya a kapcsolathálózat egészén belül. Ez teszi lehetővé,

hogy komplex módon, a hálózatok összességének dinamikája felől ragadjuk meg a cselekvési képesség megakadásának egy határállapotaként felfogott szerfüggőség esélyének változását. Az alábbi esettanulmányban egy ilyen élethelyzet kerül bemutatásra.

József: intimitáskeresés és alkoholfüggőség

József, az ötvenes évei elején járó, elvált rokkantnyugdíjas, apjával él egy vidéki kisvárosban. A közeli megyeszékhelyen született, ahonnan 3 éves korában politikai okokból kényszerültek elköltözni jelenlegi lakhelyére, ahol azóta is él. Mint-hogy kirendelt lakhelyük egy vadászati telephely szomszédságában volt, kisgyerekként szoros kapcsolatot alakított ki a kutyákkal. Már általános iskolás korában elkezdett kutyaaidomárként tevékenykedni, fiatalon versenyeken is részt vett és ez a szenvedélye egész életén át elkísérte. Az állatok iránti szeretete motiválta továbbtanulását is: a szakközépiskola után mezőgazdasági főiskolát végzett. Ekkor kezd el rendszeresen alkoholt fogyasztani, elsősorban rekreációs céllal, társas összejövetelek alkalmával. A főiskola utáni sorkatonai szolgálatot ambivalensen éli meg: egyrészt céltalannak és nyomasztónak érzi az ott töltött időt, másrészt a közösség-bajtársi élményeket fontosnak tartja. Az alkoholfogyasztás ebben a közegben nem egyszerűen kikapcsolódási forma, sokkal inkább a hétköznapi elemi része, egy életforma alapja. Leszerelése után egy ideig folytatja a kutyákkal kapcsolatos tevékenységet, idomít és versenyekre jár, majd állattenyésztőként helyezkedik el. Noha ez biztosabb megélhetést nyújt, és anyagilag jövedelmezőbb, mégis kevés örömet talál benne. Mindeközben sűrűn váltogatja partnereit, nem állapodik meg. Egy baleset következtében felmerül a lehetősége annak, hogy meddővé vált, így a családalapítás lehetőségét kizárja. Az alkoholfogyasztása ebben az időben kezd problematikusává válni: állásokat veszít el emiatt, és egy alkalommal pszichiátriára kerül. Az állattenyésztés mellett további munkákat is kipróbál, dolgozik iskolaportásként és mezőgazdasági munkásként. Ez alatt az időszak alatt időről időre szünetelteti az alkoholfogyasztást.

Több mint negyvenéves, amikor az akkori élettársa váratlanul teherbe esik. Elsősorban a gyerekre való tekintettel megházasodik, és csaknem egy évtizeden át családjával lakik. Sikerül egy kutyaiskolában elhelyezkednie, ahol versenyekre is felkészít gyerekeket. Erre az időszakra az alkoholfogyasztást felfüggeszti. Lelki problémákkal küzdő feleségével való viszonya mindvégig ellentmondásos: miközben József rendszeresen megcsalja, addig az asszony első félrelépése után kezdeményezi a válást. Kislányához közeli viszony fűzi, mégis a válás után lemond a felügyeleti jogáról. Visszaköltözik szüleihez, és miután a kutyaiskola megszűnik, nehezen talál megfelelő állást. Alkoholproblémái felerősödnek, ami miatt sokszor elbocsátják. Pszichiátriára kerül, és leszálalékolják. Ezt követően váltakoznak a nehezebb és könnyebb periódusok. Megpróbál új célt találni és egy kórházi ápolótanfolyamot elvégezni, ám ezt végül feladja. A gyerekétől való eltávolodás

megviseli, ugyanakkor próbálja a kapcsolatot ápolni, amit a kislány városból való elköltözése megnehezít. Párkapcsolatot egyre nehezebben tud létesíteni. Miután anyja meghal, idős apjával egyedül marad. Csekély rokkantnyugdíjából egyedül nem tud megélni, állást nem talál, így az anyagi ellehetetlenülés reális veszélyként jelenik meg számára, utat nyitva egy kilátástalan perspektívának.

Ahogy ebből az élettörténeti vázlatból is kiderül, József esetében az alkoholfüggés korántsem egy állandó, megváltoztathatatlan, esszenciális sajátosság. Sokkal inkább egy időről időre felerősödő probléma, ami a személyes és formális viszonyok dinamikájába ágyazódva változik. Ahhoz, hogy a társadalmi hálózatok és a cselekvési képesség alkoholfüggőség formájában történő megakadása közti kölcsönhatást pontosabban megérthessük, az életút során kiemelt jelentőségűvé váló torzult és kvázi terápiás kötésekkel kell számba venni.

Az anyjához fűző viszonyról József alapvetően keveset nyilatkozik, és azt is távolságtartóan teszi. Kiderül róla, hogy sokáig a megyei pártbizottságban dolgozott, azonban egy szervezeten belüli konfliktus következtében politikai kegyvesztetté válik, és ezt követően egyszerű irodai munkát kénytelen végezni. Noha ez a történet nem közvetlenül az anyához való viszonyról szól, mégis lehetőséget kínál arra vonatkozó következtetések levonására is. A politikai karriert befutó anya folyamatos mezőküzdelmek között töltötte hétköznapjait, melyek tétjét a legelemibb materiális javak jelölték ki. Egy ilyen értelemben kiélezett küzdelem óhatatlanul elvonja a figyelmet vagy egyenesen beárnyékolja a magánéletet, megterhelve a családi viszonyokat – annál is inkább, hogy végül vereséget szenved, politikai számkivetetté téve családjá egészét. A politikai vereség következtében szűkös, rossz állagú lakásba kényszerültek, ahol nem volt lehetőség privát terek elkülönítésére (nyomasztó épített környezet). Az anyán keresztül ilyenformán az államszocializmus politikai mezőlogikája csatornázódik be a családi hétköznapokba, korlátozva az életfeltételeket és megterhelve az érzelmi viszonyokat.

Az anyai intimitás fenti okokkal összefüggésbe hozható torzulását alighanem mindennél beszédesebben fejezi ki a vonatkozó narratívák hiánya. Ez alapján úgy tűnik, hogy kevésbé volt jelen József életében, és ezért nincs is igazán mit mondania róla. Azok a történetek, melyekben mégis megjelenik, egy kölcsönösen távolságtartó, a megértés lehetőségét magában nem foglaló, ugyanakkor emiatt különösebben nem is aggodalmaskodó, elhidegült relációra utalnak. Kiderül, hogy Józsefben mély nyomot hagyott, hogy anyja „születési rendellenességként” hivatkozik egy apró testi hibájára:

„Hallottam, hogy anyám mondja, hogy születési rendellenesség. Azt’ akkor egyszer anyámtól rákérdeztem, hogy hát izé, hogy mi az a születési rendellenesség, hogy izé, hogyhogy van nekem ez?”

Az, hogy anyja valamilyen értelemben rendellenesként tekint rá, alapvető szinten határozta meg a saját magához való viszonyt: úgy tekint magára, mint valami pontosan nem meghatározható, ugyanakkor „sorsszerű” rendellenesség

hordozójára. Azáltal, hogy az anya kritika nélkül közvetíti a külvilági stigmát, elemi szinten árulja el Józsefet: ahelyett, hogy akár a társadalmi tekintettel szemben is biztosítaná elfogadásáról, magára hagyja az önmagára vonatkozó kételyekkel. Mindez alapján úgy tűnik, hogy az anyával való viszonyt nem egyszerűen a politikai stressz terhelte meg, hanem amellet egy olyan csalódás is, ami egyszerre alapozta meg a másokba és önmagába vetett bizalom hiányát is (csalódott intimitás).

Anyjához hasonlóan József apja is az állampárt tagja volt. Foglalkozását tekintve sokáig professzionális kézilabdázóként, majd bíróként és edzőként dolgozott, de miután a család politikailag kegyvesztetté vált, kénytelen volt visszatérni eredeti szakmájához és egy üzemben elhelyezkedni. Miközben az anya esetében a státuszvesztés nem alakította át drasztikusan az életvitelt, addig az apát megfosztotta attól a tevékenységtől, amiért láthatóan rajongott. Egy ilyen értelemben kiábrándult apához kellett Józsefnek gyerekként kapcsolódnia. Ráadásul a saját keserű tapasztalatai mellett, apja a család történelmi traumáit is magával hordozta: József nagyapja egyszerre volt az első világháború és a fehérterror áldozata, akit ide-oda dobáltak a történelmi fordulatok, miközben ő próbált a tőle telhető mértékben kimaradni azokból. E családtörténeti kontextusba beágyazódva, apja tapasztalatai a hatalomnak való kiszolgáltatottságot az élet megváltoztathatatlan sajátosságaként értelmezik át, aminek eredményeként egy a frusztrációt elfojtó fatalista perspektíva alakul ki.

A sorsszerűként megélt alávetettség következtében József apja maga is alkoholfüggővé válik: *„89 éves korában még mindig megissza azt az izét, naponta azt a négy üveg sört, négy sört, meg hogy reggel a kocsmába mennyi szokott inni, nem tudom.”* Az apával való viszonyt a traumák és az alkoholfüggőség mellett megterhelte továbbá az is, hogy József ügyetlennek bizonyult apja kedvenc sportjában, a kézilabdában. Ilyenformán nem nyílt lehetőség arra sem, hogy a közös sport-szenvedély révén kerüljenek közel egymáshoz. A történelmi sérelmek által megtört apával való viszony kapcsolódási pontok híján jobbra közönyös marad, amin a válás utáni együttélés sem változtat:

„Sajnos ott élünk egymás mellett, és szinte nagyon nincsen közös témánk, tehát nagyon nem is tudunk beszélgetni, elvagyunk, amit tudok, segít nekik otthon, de hát olyan sok izé nincs, takarítok, meg mosok, ő szokott főzni (...) tehát így elvagyunk.”

Egymás mellett élnek, megosztják a feladatokat, ugyanakkor nem tudják egymással megosztani gondolataikat, és ebben az értelemben kizárólag funkcionálisan viszonyulnak egymáshoz (csalódott intimitás).

Gyerekkorából József a családtagokon túl kevés szereplőt említ. Ilyen kivétel az a közelükben lakó idősebb fiú, akivel lopott lőszerezéssel és történetekkel játszottak. A történetből egy olyan kapcsolódás bontakozik ki, ami tökéletesen független a felnőttek kontrollmechanizmusaitól. A magukra hagyott gyerekek bizonyos ér-

telemben az autonómiáról szerezhettek tapasztalatot, arról, hogy a felnőttek normáitól lehetőségük nyílik függetlenedni. Ugyanakkor ez az önállóság korántsem egy közösségre jóváhagyott folyamat keretében volt átélhető, hanem kizárólag a felnőttek elől eltitkolt formában. Ebben az értelemben az autonómia a hatalom kijátszásának, mintsem a nyilvánosan gyakorolt szabadságnak az ambivalens formáját öltötte. Ehhez a küzdelemhez talált szövetségesre barátja személyében József, aki ilyenformán sokkal inkább tettestársa volt a fennálló normák megszegésében, mintsem partnere az adott keretek közti célok megvalósításában (hipokrita életvilág).

A családi intimitás hiányát és a legitimációs deficitet némiképp ellensúlyozta József életében a vadászok és a hozzájuk tartozó kutyák társasága. Hozzájuk csapódott, segített, amiben tudott, ők pedig cserébe befogadták, és feladatokat adtak neki. Erre az időszakra úgy emlékszik, mint a legteljesebb harmóniára: a vadászokkal megtapasztalhatta mit jelent tartozni valahova (közösségi életvilág), a kutyákkal foglalkozva pedig átélhette a gondoskodás örömét (gondoskodó szeretet) és a betanítás révén a szakmai megbecsülést. Nem csoda, hogy a kutyákra később is úgy tekint, mint partnerre, nem pedig állatra: *„...úgy mondják ezt parasztosan, hogy idomítják, de hát nem idomítjuk a kutyát, hanem betanítjuk”*. Saját bevallása szerint ez adott értelmet az életének, egész felnőttkoráig, amennyiben itt érezte magát kompetensnek, és az állatok személyében itt talált megbízható társra:

„Az egyik téesz csinált egy kutyaiskolát, és akkor oda elmentem, és akkor nekem gyakorlatilag utána körülbelül ötven éves koromig a kutyák adta meg az életemet, vagy hát hogy mondjam a lényegét.”

Az elidegenedett családi hálózatok és az illegitim kontrollrezsimekkel szembeni cinkosságon alapuló baráti kapcsolódások torzító hatását a kutyák és a vadászok mellett az iskolai sikerek ellensúlyozták. Józsefnek nem voltak különösebb problémái a tanulmányai során, a középiskolát és a főiskolát problémamentesen elvégezte. Bár elsősorban nem tanulmányi eredményeivel tűnt ki, de tanárai és társai egyaránt elismerték:

„A tanuló társaim is szerettek, meg a tanárok is, mert viszonylag, mondjuk most nem tűnik föl, de néha, amikor olyan kedvem van, elég jó humorom van, meg izé, meg olyan beszélásaim, tehát ezt még a suliban megmondták az izék, az osztálytársaim, hogy ritkán szólok, de az nagyon durva.”

Az elfogadásnak ez az elemi élménye ahhoz a sajátos teljesítményhez volt köthető, amit épp a torzult hálózatokban nyílt alkalma begyakorolni: az érvényes valóságértelmezés keretei közül való kitekintés képességének, ami lehetővé tette a fennálló viszonyok fonák oldalának felvillantását. Ilyenformán József a megfe-

lelő közegben előnnyé tudta fordítani, mind a családi, mind a baráti hálózatok torzulásait, ellensúlyozva azok hatását (iskolai és baráti megbecsülés).

Az iskolai közösségi élet részeként József rendszeresen részt vett olyan bulikon, melyeknek az alkoholfogyasztás is magától értetődő részét képezte:

„Elégé benne voltam mindig ilyen bulikban, meg mit tudom én, úgy iszogattunk azért, de az olyan alkalmi dolog volt. Tehát, mit tudom én, csináltunk, három-négyhavonta csináltunk ilyen közös bulikat, de hát akkor minden, tehát akkor még gimnáziumba jártam, ugye, akkor még inkább ilyeneken járt az eszünk, hogy tehát jobban a hülyeségen, összetartó társaság volt (...) Hát, a főiskolán aztán... a kollégiumban, ott, ott hamar megtaláltuk a... mindenki a saját társaságát (...) jártunk ki a kutyaiskolába délutánonként, aztán meg esténként jártunk kocsmázni, meg bulikba.”

Ugyanakkor e rendezvények fontos sajátossága volt, hogy az alkoholfogyasztás nem állt középpontjukban, sokkal inkább egyfajta kísérőjelensége, technikai kelléke volt az elsősorban barátkozás és ismerkedés céljából szerveződő eseményeknek.

Ezekben az években kezd József komolyabban is foglalkozni a kutyakiképzéssel. Beiratkozik egy szakiskolába, és maga is elkezd kutyákat tanítani és versenyekre járni velük. Ezek során számos szakmai elismerésben részesült, és a megmérettetéseken sikeresen szerepelt. Az iskolában és a kutyaversenyeken elért sikerek által meghatározott utólag idilliként jellemzett állapotot a katonaság szakította meg. Rögtön a sorozás alkalmával szembesült azzal, hogy a seregben minden korábbinál szűkebb mozgástér áll rendelkezésére: kérése ellenére direkt egy távoli laktanyába osztották be. A mindenre kiterjedő kontroll mellett további megterhelést jelentett a folyamatos készenlétből fakadó stressz (nyomasztó technikai környezet):

„Azt’ akkor, de amikor éjfélkor felriad az ember, felébresztik, azt’ akkor meg utána egyszer beindul kétszáz harckocsi, így remegett a gyomrom. Biztos, hogy gyomorfekélyel szereltem le.”

Amellett, hogy a sereg egyszerre szigorú és kiszámíthatatlan felügyeleti rendszerként működött, egyúttal lehetőséget teremtett a saját szabályai kijátszására is (hipokrita életvilág). Az ügyeskedés általánosan bevett stratégia volt, aki csak tehetett valamilyen módon igyekezett visszaélni a szabályokkal és saját előnyére kihasználni azokat:

„...kijelentettem magamat szinte minden estére. És, meg hétvégre is egész napra, azt’ ettől függetlenül benn kajáltam a laktanyában, de viszont megkaptam a kajapénzt. Tehát a vacsorapénzt, meg ebédpénzt, minden, csak

nekem ez plusz pénzbe étel volt, úgyhogy nagyon-nagyon anyagi gondjaim nem voltak ott a seregben.”

Az élet legapróbb részleteit is felügyelni kívánó, ugyanakkor a szabályokat következetlenül alkalmazó (túlburjánzó és kiszámíthatatlan rendszer) katonasághoz való alkalmazkodás egyik fontos eszköze a kollektív alkoholfogyasztás volt. Annak ellenére, hogy ezt a szabályzat tiltotta (vágykielégítést kriminalizáló joggyakorlat), rendszeresen előfordult, hogy a laktanyán belül és azon kívül különböző rendfokozatú katonák együtt ittak:

„Vagy volt olyan, hogy az őrmesteremnek nem volt dolga, azt mondja, mit csinálsz? Hát, mondom, (...) kopaszokat kiküldtem őrségbe, mondom, egyedül vagyok. Azt mondja, hát akkor fogtunk egy izét, egy unatkozó sofőrt kimentünk a városba, azt’ akkor mi meg az őrmesterrel eliszogattunk egész nap.”

József elbeszéléséből nem csupán az derül ki, hogy az alkoholfogyasztásra vonatkozó tilalmat senki sem vette komolyan, de az is, hogy ez a tevékenység volt hivatott az egyébként sivár hétköznapiakat értelemmel feltölteni.

Zárt hálózatként a katonaság nem engedett teret a korábbi baráti kapcsolatok ápolására, ebben az értelemben nem csupán közvetlenül terhelte meg Józsefet, de azáltal is, hogy beszűkítette a kapcsolódások terét. Mindezek ellenére a katonaságban átélt tapasztalatok nem korlátozódtak nyomasztó, elviselhetetlen élményekre, ezek mellett megjelent a kaland és a bajtársiasság lehetősége is. Arra például, amikor egy hadgyakorlaton lerobbant a harckocsija, aminek következtében napokig az erdőben kellett egy társával boldogulnia, József így emlékszik vissza:

„Hát, azt’ csináltunk egy indiánsátort az álcaponyvából (...) ott, ugye, nem is gyújtottunk tüzet, hanem csak izé, mert elég jó hálózásunk volt, azt’ akkor, meg amit mi jól beleheltünk, annyi. (...) Hát, azt’ mondjuk, ez így kalandnak jó volt, voltak így azért kalandok a seregbe’ is. Én sajnáltam volna igazából, hogyha nem lettem volna katona, úgy éreztem volna, mint-ha kimaradt volna valami az életemből.”

Az ehhez hasonló alkalmakon lehetőség nyílt kiszakadni a sereg szigorú, ám ellentmondásos felügyeleti rendszeréből és megtapasztalni az egymásrautaltság és a közös helytállás élményeit (bajtársias közösség).

Ugyanakkor az ilyen kalandok mindvégig megmaradtak epizódoknak, miközben a seregben töltött idő karakterét a korábban örömet okozó tevékenységektől való elzártság és az alkoholfogyasztáson alapuló vágykielégítés határozta meg:

„Egy húszliteres marmonkannával valaki lement a kerítéshez, az őrnök már előre szólottunk, hogy akkor másfele menjen, kiadtunk egy üres mar-

monkannát, akkor az beadta a kerítésen a teli kannát, akkor kidobtuk a pénzt, úgyhogy benn a laktanyába is, tehát valahogy így elkezdett így az italozás így – egészség! – úgy kicsit úgy túlzásba ment, aztán, akkor volt... így huszoneves koromban, aztán voltak problémáim az alkohollal még.”

A katonaságot megelőzően hiába volt azonosítható számos hálózati torzulás (pl. csalódott családi intimitás), azokat minden esetben kiegészítették olyan kvázi terápiás hálózatok, melyek hatásukat ellensúlyozták (pl. közösségi életvilág a vadászokkal, gondoskodás a kutyákról). Első alkalommal a katonaságnál fordult elő József életében, hogy a torzult hálózatok dominánssá váltak, és ezáltal a szenvedés határállapotát stabilizálták.

Leszerelését követően József igyekezett maga mögött hagyni a katonaságnál szerzett tapasztalatokat, és belevetette magát a párkapcsolatok világába: *„utána leszereltem, akkor meg viszont egyből lett egy barátnőm, három napon belül”*. Ahogy az elbeszélésből kiderül, ezek a kapcsolatok többnyire nem bizonyultak sem elmélyültnek, sem tartósnak:

„Váltogattam a barátnőket, meg minden, meg volt egyszerre több is, meg minden, meg akkor volt, hogy egy-két évig társam se volt, volt azért hosszabb kapcsolatom is, egy olyan hat évig tartott, az mellett, hogy tehát, együtt éltünk, de az mellett is volt barátnőm.”

József egyrészt sűrűn cserélte partnereit, másrészt nem igyekezett elköteleződni mellettük. Beszédes, hogy egyetlen barátnőjét sem nevesíti és – hasonlóan családtagjaihoz – általában nincs különösebb mondanivalója róluk. Úgy tűnik, hogy ezekben a kapcsolatokban kevésbé nyílt módja a kölcsönös feltárulkozásra, sokkal inkább egy instrumentalizált relációban fordult társaihoz, miközben újabb és újabb hódításra törekedett.

A hosszú távú kötődést ellehetetlenítő kényszeres hódítási vágy és a kapcsolat elmélyítésére való képtelenség szorosan összefügg azzal, hogy egy balesetet követően felmerült az esélye annak, hogy meddővé válik:

„Nem tudták, hogy izé, hogy most műtsék, ne műtsék, végül is az döntött, hogy hát, akkor csináljanak egy termékenységi vizsgálatot. (...) Na és, tehát rossz volt az eredmény, és akkor úgy megműtöttek, és akkor három hónap múlva mentem kontrollra, az eredmény nem javult, azt mondták, hogy azt mondta a főorvos, hogy hát, Józsi, lesz ez jobb is, talán négyszer mentem így kontrollra, de hát, már utáltam. Beleuntam már az egészbe, azt’ elkönyveltem magamba, hogy nem lesz gyerekem, azt’ kész. És, mondom, hát akkor meg se nőszölök.”

A meddőség lehetősége nem csupán az önmagába vetett bizalmat rendítette meg alapjaiban, hanem még a párkapcsolatok horizontját is átalakította.

A családalapítás lehetősége nélkül József értelmetlennek látta az intézményesített formában történő, hosszú távú elköteleződést (tartós kapcsolatok blokkolása). A házasság és családalapítás horizontjának hiánya ugyanakkor nem csupán az intimitás lehetőségeit korlátozta, ennek hiányában József hosszútávú célok nélkül maradt: „*így nem is terveztem azt, hogy lakást vegyek, vagy mit tudom én, nem, nem voltak így terveim*”. Ebben az értelemben a meddőség lehetősége az identitás egészét érintő válsághoz vezetett, egy olyan perspektívához, melyben sem az alternatív célok, sem pedig a kiutat jelentő stratégiák nem voltak hozzáférhetők (alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás).

József helyzetét tovább bonyolította, hogy meddősége nem egy megkérdőjelezhetetlen tényként volt adott, hanem sokkal inkább egy esélyként. Ez motiválta őt arra, hogy az újabb és újabb kapcsolatokat öntudatlanul próbaként használja a kérdés eldöntéséhez. Az instrumentalizált kapcsolatok tétjét ilyenformán soha nem kizárólag a másik számára történő feltárulkozás és megértés jelölte ki, hanem legalább annyira az önmagára és életútjára vonatkozó elemi kétely eloszlátása iránti vágy. Ebből a perspektívából az elköteleződés és a kapcsolatok elmélyítése helyett számuk növelése vált elsődleges szemponttá. Kapcsolataiban nem törekedett egyenlő relációk kialakítására, többnyire fiatalabb partnert választott, akiket rendszeresen megcsalt, miközben ő maga nem tűrte el a félrelépést (csalódott intimitás). Mindezek következtében Józsefben mindig maradt egy hiányérzet párkapcsolataival kapcsolatban:

„...nők az volt sok (...), szerettem mindig a nőket, de igazából szerelmes meg nem nagyon voltam sosem. (...) A szerelem soha nem jött össze azokkal a nőkkel, akikkel végül is kapcsolatba, igazából kapcsolatba kerültem. Nekem ez nem adatott meg.”

A felemás párkapcsolati tapasztalatok és a meddőség okozta válságot követően József igyekezett visszatérni gyermekkori szenvedélyéhez a kutyákhoz. Belevetette magát a versenyzésbe, nem is eredménytelenül: „*És, mondom, hát akkor meg se nősülök. És versenyeztem, gyakorlatilag amit akkor már ízé, tehát akkor már dolgoztam, és akkor így a munka mellett*.” A kutyasport világa egyszerre szolgált olyan terepként ahol olyasmivel foglalkozhat, amiben kompetens és olyan terepként, ahol sikerélmények érik. Ebben a tevékenységben ráadásul önfeledten vehetett részt, nem anyagi kényszer hajtotta, hanem kizárólag a kutyák és a versenyzés szeretete.

Annak ellenére, hogy ezt az időszakot beárnyékolta a meddőségével kapcsolatos aggodalmak és a párkapcsolati problémák, szenvedése mégsem vált totálissá amiatt, hogy a kutyaversenyek világában olyan kvázi terápiás kötéseket tudott létesíteni, melyek ellensúlyozták a torzult hálózatok hatását. Ezt a kettősséget jól kifejezi egy sikeres verseny követő este leírása:

„Este vacsora volt a versenyzőknek, trénereknek, élő zenekar, italfogyasztás az olyan volt, hogy... tehát korlátlan italfogyasztás. Szóval ilyen ellátás volt, csak gyakorlatilag mondom, akkor én nagyon nem ittam, azt’ akkor a bulit is otthagytam éjfél előtt, és akkor hát, ami ki volt jelölve szállás, nem sok kedvem volt, hanem fogtam a hálósákot, azt’ kimentem, azt’ egy szénaboglyába feküdtem be a hálósákba, azt’ néztem az eget, és azon gondolkoztam, hogy kicsit olyan szomorú volt az egész, hogy ott izé, ilyen szép eredményt elértem, meg tényleg, örült a kutya gazdája is, csak az, hogy így néztem az eget, és ezen morfondíroztam, hogy... jól kéne magamat érezni, és nincs, akivel ezt megosszam, ezt az örömet.”

Jól láthatóan József hálózatai között keverednek az autonóm cselekvést lehetővé tevő és a tervei kiteljesítését akadályozó konfigurációk, aminek eredményeként olyan ingatag egyensúly alakul ki, ami korántsem mentes a torzulásoktól, mégis megakadályozza azok totálissá válását.

Ez a konfiguráció változik meg akkor, amikor József háttérbe szorítva versenyzői karrierjét a kiszámíthatóbb életpálya ígértét magába rejtő foglalkozásra vált. Állattenyésztőként kezd dolgozni, ami azonban rossz döntésnek bizonyult:

„Végül elhelyezkedtem a (...) sajnos egy rossz lépés volt tőlem, szerintem ott siklott ki így az életem, elhelyezkedtem az eredeti szakmámban (...) elmentem állattenyésztőnek. És akkor, hát ott sertéstelepen dolgoztam, meg juhászatban, meg minden, de azt nem szerettem.”

Hiába dolgozott továbbra is állatokkal, ha a korábbi gondoskodó-tanító kapcsolódás helyett iparszerű termelés keretében kellett hozzájuk viszonyulnia (nyomasztó technikai-tárgyi környezet). Az elidegenítő hatás alól annak ellenére sem tudta kivonni magát, hogy eleinte kimondottan jól keresett:

„A téesztől béreltünk ki csirkeházakat, és akkor fizettük a bérleti díjat, meg a fűtésdíjat, villanyszámlát, és akkor saját zsebre tartottunk ott, heten voltunk társak, és akkor... valahány ezer, olyan 54–60 ezer között, így voltak a, annyi csirkével. Elég jól kerestünk rajta (...) Volt pénz, csak valahogy nálam soha nem maradt meg.”

Nem függetlenül attól, hogy nem voltak hosszú távú céljai, a megkeresett hasznót nem sikerült tartósan megtartania. Így a munkahelyi váltás végül kudarcnak bizonyult. József egy olyan nyomasztó munkakörnyezetben próbált helytállni, ami a materiálison túl semmilyen más haszonnal nem kecsegtetett. Minthogy azonban az anyagi felhalmozásnak nem tudott célt adni, így végső soron ez is értelmetlenné vált, és a megszerzett profitot felélte. Ezért cserébe ráadásul azt a területet kellett feladnia (kutyasport), ami a meddőség és párkapcsolati nehézségek miatt kialakult identitásválság ellensúlyát képezte. Ebben a helyzetben a katona-

ság után ismét olyan mértékűvé vált az alkoholfogyasztás, hogy már munkahelyi konfliktusokat szült:

„Itt a ... gazdasághoz kerültem itt, azt’ akkor itt, hát, olyan bunkó főnököm is volt, meg mit tudom én, azt’ ugye izé, munka után, akkor mentem, akkor még járogattam bulizni, meg mit tudom én, úgyhogy ott is már cseszegettek az ital miatt.”

Jól látható, hogy akárcsak a katonaság alatt, ezúttal is az érzékeny hálózati egyensúly felborulása vezetett a szenvedés határállapotának stabilizálódásához: az identitásválságot fenntartó intim kapcsolatokat ellensúlyozó kutyasporttal kapcsolatos hálózatokról való lekapcsolódás, és ezzel egyidejűleg a saját torzulásaival terhelt tömegtenyésztésbe való bevonódás eredményeként a torzult hálózatok dominánssá váltak.

Ebből a helyzetből próbált kitörni sajátos módon, amikor elhatározta, hogy egy időre felhagy a munkával, és maradék pénzéből él:

„Megmaradt annyi pénzem, hogy izé, hogy kiszámoltam, hogy hát, ha én most nem dolgozok egy fél évet, akkor is jól megélek. Azt’ fölmondtam az akkori munkahelyemen, mert amúgy se tetszett, azt’ nem dolgoztam, (...) lejártam a Tiszára strandra, csavarogtam a haverokkal, kutyákkal voltam, minden. Azt’ egyszer épp otthon vagyok, csöngetnek, két rendőr. (...) Azt’ akkor kaptam egy izét, egy határozatot, azt hiszem, tizenöt napon belül elköllött helyezkednem, különben izé, különben elzárnak.”

Az érzelmi űr és a munkahelyi elidegenedés fojtogató légköre elől József nem csupán az alkoholfogyasztásba menekült, hanem igyekezett a rendelkezésére álló eszközökkel fellázadni. A munka világával való hedonista szakítás egy olyan radikális autonómiatörekvés kifejeződésének tekinthető, ami a fennálló társadalmi ideológia (szigorú munkaetikán alapuló illúzió) lényegét érintette. Az uralkodó értékrenddel való nyílt konfrontáció lehetőséget teremtett arra, hogy a totálissá váló torzult hálózatok logikáját megtörje. Minthogy azonban ez a kvázi terápiás hálózati konstelláció a domináns politikai mezővel összeegyeztethetetlen volt, végül nem bizonyult tartósan fenntarthatónak. A hatóságok értesülve a kihágásról (túlburjánzó alrendszer), rövid úton ellehetetlenítették József törekvéseit és visszakényszerítették a szenvedést stabilizáló hálózati keretek közé.

A hatalmi logika ugyanakkor nem csupán az autonómiatörekvéseknek állt útjában, hanem egyúttal a horizontján megjelenő alkoholfüggőséget is szankcionálta. József több alkalommal is pszichiátriára került, ahol vegyes tapasztalatokat szerez:

„Meghozták a határozatot, hogy na, mindegy, be köll izélni, be köll mennem, és akkor, ugye, amikor ha nem vonulok be a kórházba, akkor bevisz-

nek a rendőrök, tehát ez így működött akkor (...) adtak egy tablettát, meg adtak két deci bort, mondom, hát ez egész jó hely! Volt ismerősöm, lenn a pincében, ápoló, azt' mondja, azt' voltál rosszul? Mondom, nem. Mert ennek úgy kellett volna működni, hogy ha én arra a gyógyszerre iszok, akkor attól rosszul leszek. Azt' akkor mindig aztán utána elkezdtem szimulálni. Haha, azt' akkor végül is azt' akkor nyaggattak benn egy hat hétig ezzel a hülyeségekkel, a végén azt mondták, na, most már utálom a izét, utálom a piát, azt' kész! És az volt az első, hogy mentem a kocsmába. Kabaré."

Mínt hogy a pszichiátrián úgy érezte, hogy csupán olyan pótcselekvés történni, ami nem érinti problémája lényegét, ezért a korábban begyakorolt hatalommal szembeni elkerülő stratégiákat alkalmazta (hipokrita életvilág). A kórházban ugyanolyan eldologiasító módon viszonyultak hozzá, mint a katonaságnál, aminek az ad különös jelentőséget, hogy míg az utóbbi esetben ez a rendszerszerű működés következménye volt, addig a pszichiátria esetében az egyedi igényekre reflektáló terápiás tekintet hiánya.

Annak ellenére, hogy ezekben a hálózatokban nem sikerült megoldást találnia problémáira, mégsem vesztette el teljesen a medikalizáló intézményekkel szembeni a bizalmát (fetisizált szakértői tudás). Amikor kifogy az alternatív ötletekből, önként is felkeresi a pszichiátriát, még úgy is, hogy valódi megoldást nem vár tőle:

„Hát, gyakorlatilag amikor utoljára benn voltam, saját magam mentem be, de akkor olyan rosszul voltam már. Azt' akkor utána visszamentem a sürgősségre, csak kérdezték, hogy na, mit akarok? Azt' mondom, hogy elvonási tüneteim vannak, (...) hát, mondom, nem lehetne felírni gyógyszert? Azt mondja, nem, be köll feküdni az osztályra. Mondom, hát akkor inkább befekszek, mondom, mint hogy rosszul legyek. (...) azt' akkor mondta is a doktornő, hogy bemegyek hozzá, kérdi, hogy azt mondja, hogy van? Mondom, köszönöm, jól. Mondja, mikor akar hazamenni? Mondom, akár most is. Azt mondja, jól van. Megírta a zárójelentést, azt' ennyit foglalkoztak velem. Szóval ennyi volt. (...) Tehát azt komolyabban hogy izé, komolyabban foglalkoztak volna vele, hát, ez egy rémálom a pszichiátria ilyen szempontból. Nem nagyon érdekli ott azokat az orvosokat."

A kórházi segítségkérés ilyenformán ugyanolyan kudarcos kísérlet lesz a torzult hálózatok dominanciájának megtörésére, mint a hedonista lázadás: míg az előbbi esetben a politikai mező, az utóbbi esetben a reflexív intézmények diszfunkciója lesz a változtatás akadály.

Ilyenformán a családi intimitás hiánya, az identitásválság, a párkapcsolati nehézségek és az elidegenedett munkaviszony által meghatározott torzult hálózati konstelláció, az átalakítására tett kísérletek ellenére stabilizálódott. Azt, hogy

végül a szenvedés e határállapotából József mégis ki tudott lépni, egy váratlan esemény tette lehetővé. Egy nála jóval fiatal barátnője váratlanul teherbe esett, és megházasodtak:

„Negyvenöt éves voltam, amikor egy izé, egy húszéves lány terhes lett tőlem. De úgy, hogy biztos, hogy tőlem. Meg hát azt a gyereket le se tudnám tagadni, tehát egy az, hogy tudom, hogy nem csalt meg a lány, tehát őneki nem volt más kapcsolata, velem ellentétben, és, de a kisgyerek is annyira hasonlít rám, meg a vércsoportja is ugyanaz, szóval egyértelmű volt, hogy ez az én gyerekem, és hát ennyit változott a dolog, és akkor ez miatt aztán, hát azt elvettem feleségül, részemről igazából ez nem volt [szerelem].”

A feleségéről jól láthatóan távolságtartóan beszél: nemhogy néven nem nevezi, de szinte idegenként beszél róla. A hét évig tartó házasságot elsősorban a közös gyerek tartotta össze. József hasonlóan viszonyult feleségéhez, mint korábbi barátnőihez: nem tekintette partnernek, nem kötődött hozzá, megcsalta.

Kapcsolatukban a feleség korántsem volt boldog, a szülés után depresszióval, később bulimiával küzdött. József ezekre a problémákra nem úgy tekintett, mint a kapcsolatukkal összefüggő zavarokra, hanem mint a feleség diszfunkcióira:

„Ilyen önértékelési problémái is voltak neki, tehát izé, ugye, ez a depresszió mellett volt ez a izé is, (...) már rossz volt hallanom, amikor jól bekajált, azt’ akkor izé, az egész megvolt vagy ötvenöt kiló, azt’ akkor fél órával ebéd után hallom, hogy izé, fürdőszobában ment, azt hányatta magát, szóval voltak ilyen problémái.”

Együttérzés nélkül nyilatkozik felesége szenvedéséről, úgy tűnik, mintha jobbra terhére lettek volna problémái (számon kérő kommunikáció). Ennek megfelelően az őt érzelmileg nem érintő gondok megoldásának lehetőségét is abban látja, hogy a diszfunkciót a megfelelő szakértői rendszer korrigálja (fetisizált szakértői tudás):

„Na, most én elvittem őt orvoshoz, nagy nehezen, el is kezdték kezelni, és használt is neki, csak a bolond apósomé (..) nekitámadtak, hogy lányom, nem vagy te bolond, meg mit tudom én mi, és akkor izé, lebeszélték a kezeléssel, akkor persze visszaesett megint.”

Miután a medikalizált megoldási kísérlet kudarcot vallott, a depresszió a házasság hétköznapijainak részévé vált. József és felesége elhidegültek egymástól: *„a feleségemet (...) nem is annyira szerettem, mert nagyon rossz természete is volt, az egyik, a másik meg ez az izé is megrontotta nagyon a házasságunkat, ez a... depressziója”*. Abból, ahogy kapcsolatukról beszél érezhető a keserűség: partnerével

szemben vádakat fogalmaz meg amiatt, hogy mást kap tőle, mint amit elvárt (csalódott intimitás).

A csalódottság végül a házasság felbontásához vezetett. Bár erre korántsem büszke, amint megfelelő ürügyet talált rá, József azonnal kezdeményezte a szakítást: *„disznó vagyok, mert ő engem egyszer csalt meg, és akkor aztán ez miatt elváltunk”*. Annak ellenére, hogy feltehetően a válást feszültségekkel teli évek előzték meg, az mégsem tekinthető egy előre eltervezett, kiérlelt döntésnek, sokkal inkább egy pillanatnyi impulzív elhatározás következménye: József és felesége ugyanis közös házban gondolkozik még közvetlenül a szakítás előtt is. Partnerének függetlenedése kevéssé viseli meg: *„a feleségem talált magának valakit, ráerőltette magát arra a pasira”*. Abban az értelemben a válást nem sérelemként, hanem felszabadulásként éli meg, hogy immár nem őrá „erőlteti magát” a felesége, hanem valaki másra. Ennek megfelelően a szakítás egy eleve bizonytalan alapokon nyugvó és a felek saját problémáinak is terhelt hálózatot számolva fel, önmagában akár kvázi terápiás hatású is lehetett volna. Azáltal azonban, hogy felborította a korábbi családi egyensúlyt, indirekt módon mégis egy lavinát indított el.

Az, hogy a feszültségek és a kötődés hiánya ellenére József mégis évig kitartott felesége mellett, arra utal, hogy a rossz tapasztalatokat komplementer hálózatok ellensúlyozták. Ebből a szempontból elsősorban a kislányához fűződő viszonyt kell kiemelni. Amikor felesége depressziós lett, elsősorban rá hárult a gondozás folyamata, ami az intimitás korábban hiányzó élményét tette átélhetővé:

„Úgyhogy gyakorlatilag én foglalkoztam a kisgyerekekkel, és így egy nagyon szoros kapcsolat alakult ki közöttünk, és aztán így a válás után nekem ez nagyon rosszulesett, hogy az, akit végül is igazából, az egyetlen ember, akitől a legtöbb jót meg a legtöbb szépet kaptam életemben, mert amit én kiskorában ettől a gyerektől kaptam, hát, azt nem lehet elmesélni azokat a dolgokat.”

Senki másról nem beszél annyi érzelmmel József, mint gyermekéről, és ő az egyetlen szereplő az élettörténetben, akit néven nevez. Ez alapján úgy tűnik, ő az egyetlen olyan szereplője az életének, akihez érzelmileg kötődik. Kapcsolatuk eredetileg a gondozói szerep felvállalásának kényszeréből nőtt ki, melynek során József megtanult ráhangolódni gyermeke igényeire és kielégíteni azokat (gondoskodás). E kapcsolódási forma jelentősége akkor válik igazán átérezhetővé, ha figyelembe vesszük, hogy korábbi intim kapcsolataiból ez a viszonyulás teljességgel hiányzott. Legközelebb a kutyákkal való kapcsolatában került ehhez, értelemszerűen egy korlátozott formában.

A gondoskodás elemi élményére alapozott szeretet lehetővé tette, hogy olyan jelenségek is jelentéssel töltsödjének fel, melyek annak hiányában érdektelennek minősültek volna:

„Olyan primitív, kis dolgokkal, ugye, el lehet játszani egy gyerekkel, aki még ízé, még beszélni se tud, meg mit tudom én, azt’ akkor (...) nekem egy ilyen heverőn, egy, ülünk egymással szemben, és akkor így rám néz a kisgyerek, azt’ akkor így rám mutat, azt’ azt mondja, Apu, azt’ akkor így magára mutat, azt’ azt mondja, Klári! És, tehát valahogy, de mondom, egy mondatot nem tudott elmondani. De valahogy így közölte azt, hogy tudja, hogy én ki vagyok, meg hogy ő ki.”

Az, hogy apaként tekint rá kislánya, József számára az élete egészét meghatározó identitásválság feloldásának lehetőségét rejtí magában. Míg a meddőség gyanúja a családalapításon alapuló életút horizontját felszámolta, addig az, hogy gyermeke apaként ismeri el, ezt a lehetőséget rehabilitálja.

József és Klári kapcsolata nem csupán a házasság feszültségeit tudta ellensúlyozni, hanem a korábbi kudarcos kísérletekkel ellentétben hatékony megoldást kínált az évtizedek óta tartó identitásválságra is. A meddőség lehetősége által okozott céltalanságot új tervek váltották fel, megnyitva az utat a szakmai kiteljesedés irányába is. József elvégzett egy oktatói tanfolyamot, és gyerekekkel kezdett foglalkozni, kutyaversenyekre készítve fel őket:

„Tudnék mesélni az eredményeimről, a győzelmekről, meg mit tudom én. De az egyik legnagyobb élményem például az volt, amikor egy lányt, az ízé, az élete első versenyén, az egyik tanítványom az élete első versenyére elvittem, és megnyerte. Hát, nekem akkora öröm volt ez, meg jobban, sokszor, sőt, majdnem mindig szinte jobban izgultam, mint a saját versenyeimben, amikor a tanítványaim versenyeztek, tehát az, az jó volt, azt szerettem.”

Ezek a versenyek egyszerre vezeték vissza saját fiatalsága legboldogabb színterére, és teremtenek lehetőséget arra, hogy az apaként elkezdett gondoskodó szerepben kiteljesedjen (mentori-pedagógiai reláció). A gyerekekhez érzelmileg kötődik, nem egyszerű munkaként tekint a velük való foglalkozásra, hanem a saját ügyeként.

Ezek a családi és munkahelyi viszonyok abban az értelemben ténylegesen is terápiás hatásúnak bizonyultak, hogy ebben az időszakban József teljesen felhagy az alkoholfogyasztással:

„Még most is meghatódok néha, amikor úgy eszembe jutnak azok a kis közös dolgaink, amit ezzel a kisgyerekekkel végigéltünk, és akkor aztán ízé. Ja, még ezt, hogyha már, ugye, a kórtörténethez azért ez hozzátartozik, hogy valahogy, de tehát mondom, nem ittam egyáltalán (...) amikor vezettem ezt a kisebb kutyaiskolát, az nagyon jó volt, meg még akkor nem ittam, ugye, ez abban az időszakban volt.”

Az intimitás lehetőségét magában rejtő apa-lánya viszony és a megbecsülés élményével járó oktató-tanuló relációk ilyenformán a korábban torzult hálózatok által dominált társadalmi teret gyökeresen átalakították. A kvázi terápiás hálózatokat hozva túlsúlyba nem csupán enyhítették a szenvedés korábbi határállapotát, hanem egyenesen felszámolták azt.

Ez az egyensúlyi állapot mindaddig kitartott, amíg a család egyben maradt és a kutyaiskola üzemelt. Érezve a benne rejlő kockázatot, ameddig tudta, József halogatta a válást:

„Mert énnekem volt kapcsolatom akkor, (...) a gyerek miatt nem akartam elválni, és ráadásul ami rosszlesett, hogy végül is akkor volt egy olyan kapcsolatom, ez évekig tartott, ami az a ritka dolog, tehát az tényleg, azt a lányt, azt tényleg szerettem, és meg ő is engem, de a gyerek miatt nem váltam el, és viszont aztán a feleségem talált magának valakit.”

Hiába talált magának felesége mellett egy olyan nőt, akihez saját bevallása szerint kötődött, a kislányához fűződő viszonyát ennél fontosabbnak tartotta. Ez a stratégia azonban csak addig működött, amíg felesége is el nem kezdett kiutat keresni a kapcsolatból. Ekkor a szakítás elkerülhetetlenné vált, kérdésessé téve a kislányához fűződő viszonyt is.

A válást követően József bevallása szerint Klári felügyeleti joga eredetileg őt illette volna, azonban erről korlátozott anyagi körülményei miatt kénytelen volt lemondani:

„Én rontottam el az egészet abba’ az értelemben, hogy, hogy a szüleim már elég idősök voltak, hát, én sem vagyok fiatal, és ugye nekem... nem volt, csak az, hogy visszamegyek a szüleimhez, és a gyerek akkor volt hatéves, akkor ment iskolába, és hát, mondom ide az öreg szülőkhöz, tehát már úgy állt a... izé, úgy állt a per, hogy én kapom meg a gyereket. Csak anyám már beteges volt akkor is, meg mit tudom én, és akkor végül is azt a rossz döntést hoztam, hogy lemondtam a kisgyerekről. Már olyan értelemben mondtam le, hogy hát. na jól van, akkor legyen az anyjánál, és akkor majd, ugye, tartjuk a kapcsolatot, persze, a gyerekekkel azóta is, meg hát jobban szeretett a kisgyerek, meg most is jobban szeret, mint az anyját, meg kiskorába is.”

Abból, amilyen töredezetten beszél az esetről, jól látszik, hogy József mind a mai napig tépelődik a döntésén. Magát tartja felelősnek azért, hogy lemondott kislányáról, és bár az idős szüleire hivatkozva igyekszik racionalizálni választását, végső soron mégis úgy érzi, „elrontotta”.

A lelkiismeret-furdalás oka alighanem az az érzés, hogy azáltal, hogy lemondott lányáról, egyúttal elárulta is őt. Egy olyan pillanatban, amikor állást kellett volna foglalnia, akár egy az erejét meghaladó vállalással, ő megfutamodott és

elfordult Kláritól, törést okozva kapcsolatukban (csalódott intimitás). Azt, hogy ennek a gesztusnak milyen következményei lehettek lányában, annál is inkább át tudja érezni, mert anyjával való viszonyában az árulásnak szintén elemi szerep jutott: míg tőle azáltal fordul el szimbolikusan, hogy rendellenesként tekint rá, addig ő ténylegesen is különköltözött lányától. Büntudatát József oly módon próbálja enyhíteni, hogy – szűkös erőforrásai ellenére – anyagilag minél többet próbál nyújtani:

„Na, aztán sokat jártunk a gyerekkel a strandra, rengeteg pénzt elvertem, aztán a válás után még többet. Ja, igen, még az hozzátartozik, hogy na, akkor fölvettem egy csomó izét, egy csomó személyi kölcsönt, meg hitelt.”

Ez a stratégia azonban több szempontból is kockázatosnak bizonyult. Mindenekelőtt azért, mert egy paradox törekvést szolgált: a József által okozott érzelmi csalódást abban az értelemben anyagilag aligha volt ellensúlyozható, hogy a megtört bizalmat és az együttélés hiányát a többletfogyasztás legfeljebb elfedni tudta, feledtetni nem. Minthogy a megoldás lehetőségét nem foglalta magában, az anyagi költekezés horizontja végtelenre nőtt: azáltal, hogy semennyi ajándék nem volt képes enyhíteni a büntudatot, a vásárlás korlátját a rendelkezésre álló pénz jelölte ki.

A hitelfelvétel lehetőségével ez azonban olyan csapdává vált, ami végül József anyagi ellehetetlenüléséhez vezetett:

„Ugye, a bankok megszívtak, mert hát gyakorlatilag úgy adtak nekem hitelt, hogy nem kértem. A gyereket nyáron vinni akartam izéra, nyaralni, egyszer csak kapok tőlük egy levelet, hogy levélbe kérhetek izét, személyi kölcsönt (...) mennyi pénzt kérjek, mondom, kétszázezer elég lesz, mert úgyis nekem is van.”

A hitel a korábban meglévő objektív korlátokat feloldotta, kiterjesztve a költekezést József tényleges bevételi forrásain túl. Ez a probléma mindaddig csupán kockázatként létezett, amíg József dolgozott és folyamatos bevételre számíthatott. A válás okozta trauma következtében azonban a hálózati egyensúly megbomlott: ahogy az egyik legfontosabb kvázi terápiás kötés meggyengült, ismét reális veszéllyé vált a szenvedés függőséget fenntartó határállapotának visszatérése.

Ezen a ponton kulcskérdéssé vált a család melletti másik terápiás hálózat stabilítása:

„Sajnos elvették, ez a haveromtól, ő bérelte ezt a telepet, a honvédségnél volt ez a telep, egy üres lőszerraktár volt gyakorlatilag, meg sertéshizlalda, és akkor kiadták bérbe, de utána aztán elvették ezt a telepet, megszűnt ez a kutyaiskola.”

Rajta kívülálló okok miatt nem sokkal a válást követően az identitásválságát megoldó apai-oktatói szerep második pillére is összedőlt. Ahogy József rövid időn belül elvesztette mindkét kvázi terápiás hálózatot, a korábban stabilizált szenvedési mintázat ismét reális eséllyé vált. A hálózati egyensúly drasztikus átrendeződését végül nem tudta máshogy feldolgozni, mint az ivás újbóli elkezdésével:

„Unatkoztam, azt’ akkor úgy először csak izé, ott biliárdozni bementem a kocsmába (...) azt’ akkor először csak bementem egy üdítőre a kocsmába, azt’ ott úgy megismerkedtem ott a törzsvendégekkel, akkor elkezdtem biliárdozni, azt’ úgy apránként úgy hát, igyunk meg egy sört! Hát, megittam egy sört, azt’ harminc év után, semmi bajom nem volt, meg mit tudom én, azt’ akkor utána izé, azt’ akkor egyszer csak elkezdett megint az italadag emelkedni.”

Ebben a különösen sérülékeny helyzetben a torzult hálózatok dominánssá válása végzetes körülményekkel járt. A hitelekkel kapcsolatos kockázatokat immár teljesen figyelmen kívül hagyta, aminek következtében tetemes adósságot halmozott fel:

„Fölhívtak telefonon, csak akkor... az a gond, hogy akkor, akkor viszont már alkalmanként volt alkoholfogyasztás is. Hát, éppen egy ilyen alkalommal hívtak föl, hogy volt bennem egy adag, és akkor... izé, azt mondják, hogy hát, megkapták az izét, a kérelmet, a kétszázezer forintról, azt mondja, tudnak ajánlani nyolcszázat. Hát, mondom, akkor legyen nyolcszáz, basszátok meg! Így. Kiküldték, csak így simán kiküldtek nyolcszáz-ezer forintot.”

József a válás okozta traumával küzdve és a hivatásaként űzött oktatás lehetőségétől megfosztva negatív spirálba került: a magánéletben hozott rossz döntését paradox stratégiával próbálta kezelni, ami végül olyan anyagi terheket rótt rá, melyekre nem volt fedezete, miközben a szenvedés határállapota – részben tőle független okokból – ismét stabilizálódott, ellehetetlenítve a józan döntéseket (alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás).

A válás által elindított lavinát végül a munkahelye elvesztése tette irreverzibilissé:

„Azt’ utána, tehát ez odáig fajult, az italozás, hogy a végén ez lett. Kirúgtak a munkahelyemről, kórházba is kerültem, pszichiátrián, aztán azért annyi izét összeszedtem, annyi betegséget, hogy sikerült magamat leszázalékoltatni, azt’ így nyugdíjas vagyok (...) nem tudtam törleszteni, viszik, most a nyugdíjамnak a fele elmegy izéra, gyerektartásra meg a banki tartozásokra.”

Míg korábban az alkoholfüggőséget fenntartó hálózati konfigurációban viszonylag széles mozgásteret volt Józsefnek, hogy különböző eszközökkel változtasson helyzetén, addig a válást követően erre egyre kevesebb esély mutatkozott. Anyagi értelemben ugyanis kilátástalan helyzetbe került, ami nem csupán tovább növelte a torzult hálózatok arányát, hanem drasztikusan korlátozza cselekvési alternatíváit (alávetett underclass mezőpozíció).

Ennek ellenére József korántsem adta fel a kiútkeresést. Mindenekelőtt a korábban is alkalmazott stratégiához tért vissza, és igyekezett párkapcsolatok keretében megtörni a torzult hálózatok dominanciáját. Úgy tűnik azonban, hogy régi vonzereje egyre inkább cserbenhagyja:

„Elváltunk, aztán, ugye, akkor megint úgy egyedül voltam, ugye, akkor már a barátnőket is azért már úgy nehezebb volt, a régiek, ugye, elpártolgattak, meg mit tudom én, aztán már, tehát ötven fölött már nehéz így ismerkedni, meg mit tudom én.”

Részen azért, mert régi ismerősei és kortársai erre kevésbé mutatkoznak hajlandónak, részen azért, mert az ismerkedés terei beszűkülnek, József kezdi elveszíteni a párkapcsolat kialakításába vetett hitét (intimitás blokkolódása).

Hasonlóképpen a baráti kapcsolatai is egyre inkább beszűkülnek:

„Izét, kocsmát se..., de néha, néha jó volt, néha azért mentem be, van itt a kocsmába is, (...) csak amik most nyitva vannak kocsma, azok meg, tehát azok ahol jobbak voltak a haverok, vagy mit tudom én, bezártak (...) van ott is egy-két értelmesebb ürge, akivel nem az, már olyan értelemben értelmesebb, hogy épp el lehet beszélgetni meg hülyéskedni, hogyha olyan hangulata van az embernek. (...) Azt', úgyhogy nagyon mondom, így igazából... egy barátom sincs, másutt se nagyon.”

A barátkozás szempontjából József számára kitüntetett helyként a kocsmát jönni számításba, ami abból a szempontból kevésbé szerencsés, hogy a hely implikálja az alkoholfogyasztást, egyúttal be is szűkítve a beszélgetés. Ráadásul, ahogy azok a helyek, ahova régebbi barátaival járt, eltűntek, egyre inkább magára marad (baráti kapcsolatok blokkolódása).

A leszázalékolás óta hiába próbált kisebb keresetkiegészítő tevékenységet keresni, ebben is kudarcot vall:

„Utána meg egy-két helyen dolgoztam, így állatokat gondozni, meg betanítani. De aztán utána, hogy volt az ital, aztán beleuntam, meg belefáradtam abba, hogy utána ahol dolgoztam, ezek mind olyanok voltak, a tulajdonosok, hogy izé, hogy ilyen újjgazdagok, azt' akkor azért vettek kutyát, mert divat, meg megtehetik, olyan hülye volt hozzá, mint a segg, de azért osztotta nekem az észt (...) Azt' végül azt azért hagytam ott, mert

nagyon utáltam azt, hogy izé, tehát két-három havonta, tehát egy milliómst köll elképzelni, meg hát az a... csak azt a farmot is látni kellett volna, hogy mekkora, meg milyen hatalmas, meg minden, de fizetni nem nagyon akart.”

Ebben a történetben egyszerre van benne a munkaerőpiaci kiszolgáltatottság és a munkafeltételek elidegenedettsége. Hasonlóképpen ahhoz, amikor korábban állattenyésztőnek állt, ezúttal sem bírta elviselni azt, hogy az állatokhoz kötő gondoskodó viszonyulását felülírják egyéb szempontok (számon kérő kommunikáció), ezért inkább kilép.

A közelmúlt legfontosabb megújulási kísérleteként megemlítendő, hogy elvégez egy ápolótanfolyamot:

„Csináltam például olyan hülyeséget két évvel ezelőtt, mert elvégeztem egy ápolói tanfolyamot. Egy kétéves tanfolyam volt, szerettem is (...) és nem mentem el, megcsináltam a szakdolgozatomat is, nem adtam le a szakdolgozatot, meg nem mentem el vizsgázni. Ez egy hirtelen döntés volt, ez egy-két nap alatt hoztam egy ilyen döntést, hogy jó volt ez a sulis, meg minden, de nem hiszem, hogy én ezt csinálni akarom.”

Annak ellenére hogy szélsőséges helyzetbe kerül, József láthatóan nem adja fel a keresés igényét. Újabb és újabb kísérleteket tesz arra, hogy a torzult hálózatok túlsúlyát megtörje. Az ápolás mint segítő szakma ebből a szempontból kimondottan átgondolt választásnak tűnik: József legkiegyensúlyozottabb életszakaszaiban ugyanis a kutyákról, a gyermekéről vagy a tanítványokról való gondoskodás hálózatai stabilizálták. Ennek ellenére végül nem tudja elhinni önmagáról, hogy felelősségteljesen képes lenne ilyen tevékenységet folytatni. Ami alighanem összefügg azzal, hogy a kislányával való szakításkor önmagában csalódott.

Ezek a kvázi terápiás hálózatok ugyanakkor egyre inkább epizodikus szerepet töltenek be, és átadják helyüket a kilátástalanságnak. Alkoholfüggősége mellett pánikbetegségre alakult ki:

„Valahogy, ezt nem tudom, hogy mitől, kialakult bennem egy pánikbetegség. Most ennek nem tudom az okát, hogy ez mitől volt. És, tehát olyan dolgok fordultak elő velem, hogy, ugye, kimentem az erdőbe egy kutyámmal. (...) és akkor ott egyedül vagyok, egyedül vagyok, milyen jó, hogy egyedül vagyok, egyszer csak eszembe jutott, úristen!, egyedül vagyok, mondom, itt rosszul leszek, mondom, és akkor izé, és akkor engem itt nem találnak meg, itt fogok meghalni az erdőben. A kutya hazamegy, én meg itt leszek, egy hónapig, megesznek a varjak. Azt’, komolyan, és már utána kezdtem rosszul is lenni. És szó szerint elkezdtem fulladni, izzadni, meg minden.”

Különös hangsúlyt ad ennek a leírásnak, hogy József lába alól a gyermekkorától otthonos terepen csúszik ki a talaj: akkor, amikor a hozzá közel álló kutyákkal sétál az erdőben. Az egyedüllét miatt rátörő félelem alighanem szimbolikus jelentőségű: nem elsősorban a fizikai veszélyről szól, hanem sokkal inkább egy egzisztenciális szorongásról. Az amiatti kétségbeesést fejezi ki, hogy nincs senki, akivel József olyan közeli viszonyban lenne, hogy legbelsőbb félelmeit feltárhathatná és megértést várhatna. Ez a magány az, amit elemi erővel érez át az erdőben, a fizikai tünetekben megnyilvánuló fojtogató érzés formájában.

Az ingadozó intenzitású alkoholfüggőség és a pánik mellett időnként hangulatzavarok is küzd, melyek olykor szomatikus tünetekbe is átfordulnak:

„Hát, a kilátástalanság, meg mit tudom én, ez így néha úgy elrontja a kedvem. (...) depressziós állapotok, ezek változóak. Meg nem, nem is tudom, hát, mostanában nem olyan, olyan komoly izé nem volt, azért olyan komoly depressziós rohamom, vagy valami. Ez a..., hát, a derekam, az gyakran az egyik legnagyobb gondom.”

Az alkoholfüggőséget kiegészítő további tünetek szintén a torzult hálózatok által dominált konstelláció további következményeként a szenvedés határállapotának stabilizálódását fejezik ki. Megjelenésüket megvilágítja az a kilátástalanság, mellyel József leírja helyzetét: a munka, párkapcsolatok és barátok mentén átélt kudarcok, valamint az anyagi kilátástalanság következtében el van keseredve és egyre kevésbé látja maga előtt egy élhető élet horizontját.

Ennek egyik fontos eleme, hogy kialakul egy betegidentitása:

„Olyan típusú alkoholista vagyok, azt mondják, ha kétszer alkoholista az ember, az egész életére az marad, tehát most például három hónapja nem ittam egy kortyot se, de nem is hiányzik. És nem tudom, nem lehet tudni, hogy mikor, egyszer eszembe jut, hogy iszok vagy nem iszok, de viszont akkor meg az a gond, hogyha egyszer elkezdek inni, akkor viszont nem tudok megállni két sörnél vagy háromnál. Viszont gyakorlatilag meg nem kívánom, meg nem hiányzik, tehát nehéz ezt megmagyarázni, hogy mi okozza.”

Míg múltja bemutatása során József szisztematikusan relativizálja az alkoholfogyasztással kapcsolatos problémáit, és nem utal magára alkoholistaként, addig a jelenben ezt gondolkodás nélkül megteszi. Ez a perspektíaváltás fejezi ki egy új identitás megjelenését: olyan megváltoztathatatlanul beteg emberként tekint önmagára, akinek nem áll módjában kontrollálni alkoholfogyasztását. Ebben az értelemben az alkoholfüggőség a „sorsává” alakul át, egy olyan végzetté, ami el- len nem lehet és nincs is miért küzdeni (underclass mezőpozíció).

Legbelsőbb félelmeit egy barátja sorsán keresztül mutatja be:

„Hát, volt egy haverom, az is alkoholista volt, meg mit tudom én, de meg hajléktalan is, de fiatalkorunk óta ismertük egymást, azt’ azzal találkozunk, el lehetett hülyéskedni vele legalább, tehát elég értelmes ember volt, nálam két-három évvel volt idősebb, azt’ akkor, tehát értelmes dolgokról is el lehetett vele beszélgetni, akkor a viccet is értette, meg minden, azt’ tavaly nyáron felakasztotta magát.”

A gyerekkori ismerős, aki hozzá hasonlóan alkoholproblémákkal küzd, miután pénzügyileg ellehetetlenül és hajléktalanná válik, végül öngyilkosságot követ el. E történetet téjtét az adja meg, hogy megítélése szerint saját élettörténete is hasonló irányba tart:

„Azt’ akkor én is belegondoltam abba, hogy az öreggel történik valami, akkor velem mi lesz? Mert azt a lakást én nem tudom fenntartani. Eleve eladni is nehéz lesz, az biztos, a másik, hogy a húgom mennyire lesz szemét, hogy mennyire fog ízélni, engem kisemmizni, azt’ akkor így nem tudom, hogyha apám meghal, akkor utána hogy mi lesz velem. Vagy a hajléktalanszálló, vagy mit tudom én. Ez most nem egy olyan, hogy jövő előtt állok.”

Ameddig csupán alkoholfüggőséggel küzdött, József folyamatosan próbált kiutat keresni a torzult hálózatokból. Ez a helyzet változott meg a közelmúltban, amikor olyan hálózati konfiguráció stabilizálódott, ami egyúttal kezdeményezőkézségét is felszámolja. E bénultság következtében válik különösen stabilá a torzult hálózatok dominanciája, megnehezítve a felszámolásukat lehetővé tevő új kapcsolódásokat.

A József életét átszövő hálózatok részletes elemzése után érdemes áttekinteni dinamikájukat (3. táblázat). Ahogy a táblázatból kiderül, József életének különböző szakaszaiban a torzult és kvázi terápiás hálózatok egyensúlya folyamatosan változott. Gyermekkorában a legtöbb felmerülő problémát a komplementer viszonyok keretében ellensúlyozni tudta, katonaévei alatt és fiatal felnőtt korában a torzulások túlsúlyba kerültek, miközben az alternatív hálózatok esetlegesen voltak jelen, aminek hatására alkoholfüggőség alakult ki. Házassága idején a torzult hálózatok hatását, „kvázi terápiás” hálózatok kioltották, és ezen túlmenően lehetővé tették a korábbi traumák és dependencia kezelését is. Végül a válást követő időszakban ismét torzulások váltak dominánssá, miközben az alternatív kapcsolódások tere beszűkült, hozzájárulva az addikció újbóli megjelenéséhez. József története ilyenformán jól érzékelteti, hogy az életúton belül miként alakulhatnak ki, stabilizálódhatnak és korrigálódhatnak a szenvedés olyan határállapotai, melyek a szerfüggést valószínűsítik.

3. táblázat: József hálózati dinamikája

Életszakasz	Szerfüggőséget valószínűsítő patológikus hálózatok	Kapcsolódó alternatív hálózatok	Hálózati dinamika
Gyermekkor	Csalódott intimitás (anya)	Kutyákról való gondoskodás (kutya)	Torzult és alternatív hálózatok kiegyensúlyozott konstellációja, szenvedés semelyik határállapota nem stabilizálódik
	Csalódott intimitás (apa)	Közösségi életvilág (főiskola, vadászok)	
	Hipokrita életvilág (kritika helyett kijátszás)	Versenysikerek (kutyaaverseny)	
	Nyomasztó épített környezet (otthon)	Megbecsülés (iskola, barátok)	
Katonaság	Hipokrita életvilág (tisztek)	Ritkán bajtársias közösség (gyakorlatok)	Torzult hálózatok dominánssá válnak, és azok, melyek ellensúlyoznák hatásukat, esetlegesen, így szenvedés határállapota kialakul
	Nyomasztó technikai környezet (harceszközök)		
	Túlburjánzó rendszer (hierarchia)		
	Vágykielégítést kriminalizáló joggyakorlat (alkoholtilalom)		
Fiatal felnőttkor	Csalódott intimitás (barátnők, meddség)	Versenysikerek (kutyaaverseny)	Torzult hálózatok dominanciája stabilizálódik, továbbra sem ellensúlyozza őket szinte semmilyen hálózat, így összefüggő szenvedésmintázat alakulnak ki
	Alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás (identitás)		
	Fetisizált szakértői tudás (pszichiátria)		
	Szigorú munkaetikán alapuló illúzió (munkakényszer)		
	Túlburjánzó alrendszer (munkakényszer)		
	Nyomasztó technikai-tárgyi környezet (munkahely)		

folytatódik

Életszakasz	Szerfüggőséget valószínűsítő patologikus hálózatok	Kapcsolódó alternatív hálózatok	Hálózati dinamika
Házasság	Csalódott intimitás (feleség)	Gondoskodás (gyerek)	Alternatív hálózatok dominanciája, egyrészt ellensúlyozzák a párkapcsolati feszültségeket, másrészt kezelik a múltban felhalmozódó traumákat, a szenvedés határállapota helyett, kiegyensúlyozott állapot
	Számon kérő kommunikáció (feleség)	Munkahelyi kiteljesedés (tanítványok)	
		Versenysikerek (kutyaaverseny)	
Válás után	Csalódott intimitás (lemond a gyerekről)	Gondoskodás szeretet (apa)	Torzult hálózatok dominanciája stabilizálódik, továbbra sem ellensúlyozza őket semmilyen hálózat, így összefüggő szenvedésmintázatok alakulnak ki (generalizált szorongás, pánikbetegség, depresszió és alkoholfüggőség)
	Csalódott intimitás (párkapcsolat)	Mentori kommunikáció (ápolás)	
	Konzisztensen tőkehiányos (underclass) mezőpozíció (leszázálekolás, eladósodás)		
	Számon kérő kommunikáció (alkalmi munka)		
	Alkotói válsággal terhelte esztétikai reflexivitás (identitás)		

A táblázatból felismerhető, hogy a különböző cselekvéskoordinációs logikájú preintencionális, intencionális és posztintencionális hálózat torzulásait számos hétköznapi cselekvéshelyzet ellensúlyozhatja. Mindezek alapján belátható, hogy a társadalmi hálózatok torzulásaiból fakadó szenvedés alapértelmezésben a csatlakozás és lekapcsolódás logikája szerint dinamikusan változó, tág lehetőségterbe ágyazódik be. Abban az esetben válik a cselekvési képesség megakadásának – a terápiás tekintet számára szerfüggőségként megmutatkozó – határállapotává, ha a hálózati dinamika a legkülönbözőbb szinteken hasonlóképpen torzult hálózatokhoz való kapcsolódást valószínűsít, továbbá szisztematikusan blokkolja az alternatív hálózatokhoz való kapcsolódást.

A kritikai elmélet számára ezen a ponton az a kérdés adódik, hogy mik azok a tágabb társadalmi előfeltételek, melyek hatására a torzult hálózatok az egyének és a társulások szintjén besűrűsödnek és kizárólagossá válnak; a társadalompolitika számára az, hogy miként lehet alternatív hálózatok segítségével makro szinten

ellensúlyozni az ilyen típusú dinamikát; a szociális munka számára pedig az, hogy milyen intervenciók segítségével lehet mikro szinten csökkenteni a torzult hálózatok arányát.⁹ A további vizsgálódások irányát ezek a kérdések jelölik ki.

Irodalom¹⁰

- APA (2013): *American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 5th edition (DSM 5). Washington DC: American Psychiatric Publishing.
- Barlow, David H. – Durand, V. Mark (2009): *Abnormal psychology*. An integrative approach. 5th edition. Belmont, CA: Wadsworth Publishing.
- Beidel, Deborah C. – Bulik, Cynthia M. – Stanley, Melinda A. (2012): *Abnormal psychology*. 2nd edition. Cambridge: Pearson Publishing.
- Bugarszki Zsolt (2003): A szociális munka új lehetőségei a pszichiátriai betegek ellátásában In *Esély*, (14), 1, 67–86. http://www.esely.org/kiadvanyok/2003_1/BUGARSZ.pdf
- Comer, Ronald J. (2010): *Abnormal Psychology*. 7th edition. New York: Worth Publishers.
- Demetrovics Zsolt (2009): A droghasználat családi háttere. In Demetrovics Zsolt (szerk.): *Az addiktológia alapjai III*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Folgheraiter, Fabio (2004): *Relational social work toward networking and societal practices*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Füredi János – Németh Attila (szerk.) (2015): *A pszichiátria magyar kézikönyve*. Budapest: Medicina.
- Komáromi Éva (2009): Szülői traumatizáció – gyermeki addikció. In Demetrovics Zsolt (szerk.): *Az addiktológia alapjai III*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kovács Éva – Vajda Júlia (2002): *Mutatkozás – Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Légmán Anna (2015): „Nem engedtek dolgozni”. Egy skizofrénnak diagnosztizált ember élettörténetéről. *Esély*, (26), 3, 88–107. http://www.esely.org/kiadvanyok/2015_3/2015-3_3-2_Legman_Nem%20engedtek_dolgozni.pdf
- Payne, Malcolm (1991): *Modern Social Work Theory A Critical Introduction*. London: Macmillan.

⁹ Egy ilyen kritikai hálózatelméleten alapuló szociális munka sok szempontból a már létező „közösségi pszichiátria” (Bugarszki 2003) komplementerének lenne tekinthető: ahhoz hasonlóan a cselekvési képességük tekintetében veszélyeztetett helyzetben lévőekkel a társas kapcsolataikra és társadalmi viszonyaikra fókuszálva foglalkozik, ugyanakkor a medikalizálást szükségessé tevő fázist megelőzően.

¹⁰ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 07. 21.

- Rácz József (2001): *A drogozás útvesztői*. Válogatott tanulmányok. Budapest: Semmelweis Egyetem Egészségügyi Főiskolai Kar. http://www.academia.edu/1463688/A_drogoz%C3%A1s_%C3%BAveszt%C5%91i._V%C3%A1logatott_tanulm%C3%A1nyok
- Rosenthal G. – Fisher-Rosenthal, W. (2004): The analysis of narrative – biographical interviews. In Uwe Flick – Ernst von Kardorff – Ines Steinke (eds.): *A Companion to Qualitative Research*. London: Sage Publications.
- Sik Domonkos (2012): *A modernizáció ingája*. Egy genetikus kritikai elmélet vázlata. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik Domonkos (2015a): Társadalmi patológia és pszichopatológia. A pszichológiai diagnózisok és terápiák haszna a kritikai elmélet számára. *socio.hu*, 2015/3. http://socio.hu/uploads/files/2015_3/sikdom.pdf
- Sik Domonkos (2015b): *A modernitás rétegei*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik Domonkos (2016): A kritikai elméletek hálózati modellje. *Jel-kép* (elbírálás alatt).
- Szécsi Judit – Sik Dorka (2016): Szerhasználat egy hátrányos helyzetű járás szegregátumaiban. *Esély*, (27), 2, 115–131. http://m.cdn.blog.hu/dr/drogriporter/image/2016-2_4-1_szecsi-sik_szehasznalat.pdf
- White, Harrison C. (2008): *Identity and control: how social formations emerge*. Princeton, NJ: Princeton University Press.